

ОТНОВО ЗА ЛИНГВОКУЛТУРНИЯ КОНЦЕПТ *ДЖЕНДЪР* В БЪЛГАРСКИТЕ ПАРЕМИИ

Татяна Илиева

Резюме. В предлаганото експозе въз основа на конкретни примери от българската паремиология се търсят проявите на категорията *джендър* на лингвистично равнище и се изследва езиковата рефлексия спрямо измененията, които настъпват в обществените възгледи за пола като социокултурна конструкция. Изследването почива върху методи, разработени от семантични и когнитивни лингвистични теории. Съпоставянето на резултатите от нашия езиков анализ с резултатите от други изследвания, например антропологични, исторически и др., дава основание да се говори за принадлежността на българите към една по-голяма общност от народи с приличащи си картини на света.

Abstract. On the basis of concrete examples from Bulgarian paremiology the present expose seeks the manifestations of the category of gender on a linguistic level and investigates the response of the language to the changes that occur in the public views on gender as a socio-cultural construction. The study is based on methods elaborated by semantic and cognitive linguistic theories. The collation of the results of our linguistic analysis with the results from other investigations, for instance anthropological, historiographic, and other research, gives one ground to suppose that the Bulgarians belong to a wider community of nations that have similar views of the world.

Keywords: gender, Bulgarian paremiology.

Въпросът как народните паремии отразяват половете взаимоотношения в българското общество не е нов за нашата наука. Той е бил поставян по повод на различни проучвания в областта на етнолингвистиката както в нарочни изследвания, посветени на този проблем (Узеньова 2005, 339–345; Китанова 2009, 55–67; Арефиева 2008; Хаджиева, Асенова 2014)¹, така и при

¹ Вж. подробна библиография в цит. работа на Е. Узеньова.

разглеждането на други лингвокултурни концепти, към които има отношение (Витанова 2012, 36, 66, 117, 162; Кирилова 2013). Предлаганата статия е част от по-голяма студия, разработена в рамките на проекта за съвместни научни изследвания между КМНЦ и Instytut Slawistyki – PAN, Pracownia Języka Prasłowiańskiego w Krakowie, „Социални отношения и ценности, отразени в историята на българския и полския книжовен език“, която третира темата за пола в диахронен аспект, проследявайки изявяването на концепта² *джендър* в българския книжовен език от IX–X в. досега (Илиева 2013, 241–260; Илиева 2014, 62–77). Целта на публикацията е да обобщи натрупаните знания по този въпрос и да прибави допълнителни шрихи към изследвания сегмент на българската езикова картина на света.

Съществен недостатък на досегашните проучвания по темата е, че те се ограничават с анализа на прецедентни текстове, за които *джендър* отношенията са основни и първостепенни в смисловата им структура. Извън ползрението на изследвача остават немалко умотворения, в които *джендър* характеристиката е на по-заден план като когнитивна от втори порядък. За да разкрия в пълнота картината на *джендър* отношенията в българската пословична картина на света, ще се опитам да анализирам възможно най-много притчи, маркирани по полов признак (както първоразрядни, така и второразрядни), които имат за концептуално ядро лексеми със семантичен компонент ‘полова принадлежност’ или думи от тяхното конотативно обкръжение: синоними, хипоними, образни метафорични и метонимични наименования, символи. Този подход увеличава значително базата на *джендър* мотивираните паремии и дава възможност за детайлизиране картината на междуполовите отношения в българското общество от миналото, както я обрисуват прецедентните текстове. В работата си използвам основно ресурса на най-новия и пълен свод от български пословици и поговорки, съставен от Ст. Стойкова, привличайки към него и материал от други източници. Така на базата на над 6000 умотворения установих наличието на четири вида *джендър* мотивирани прецедентни текстове: такива, които се отнасят и до двата пола; такива, които сравняват двата пола; такива, които визират само мъжкия пол, и такива, които визират само женския пол. Последните два вида съответно могат да отразяват гледната точка на единия пол за себе си или за другия. От друга страна, всички споменати разновидности се разподобяват на такива, които изразяват когнитивна³ с положителен или с отрицателен знак, или и с двата – при антиномии-

² Под **концепт** разбирам „основното ядро на културата в менталния свят на човека“, „многомерно образувание, включващо не само понятийно-дефиниционни, но и конотативни, образни, оценъчни, асоциативни характеристики“ (Маслова 2006, 42, 59).

³ Под термина **когнитивна** разбирам „пропозиционална единица на знание, която реконструираме при анализа на семантичното пространство на една или няколко пословици, и функционално значима при описанието на когнитивния модел на една пословица или на фрагмент от паремиологичната картина на света“ (Иванова 2006, 97). Тя е

те, а може и да са неутрални⁴. Извън *джендър* мотивираните притчи остават немотивираните по полов признак, а също и тези с индиферентен такъв, отнасящи се изобщо до човека без оглед на сексуалния му стереотип. Важно е да се отбележи, че в подобни генерализирани контексти с общия концепт за човека се идентифицира мъжкия пол, което говори за предимството му пред женския: *Който се учи, той ще сполучи. Който не работи, не бива да яде*. Другояче индиферентност по отношение на пола принадлежност в паремии се изразява с употреба на *neutrum*: *Да би мирно седяло, не би чудо видяло. Не питай старило, а патило*. Тези случаи обаче са извън обекта на нашето внимание. Целта на изследването – да разкрие лингвокултурните измерения на пола в българското общество – определя задачите за изпълнение:

- Да се създаде корпус от паремии с концептуално ядро лексеми със семантичен компонент ‘полова характеристика’;
- Да се разкрият и опишат семантичните особености на *джендър* мотивираните прецедентни текстове в български език;
- Да се обрисова езиково-културният образ на мъжа и жената въз основа на паремиологичния материал;
- Да се определи кои типажии се закрепват в разглежданата категория паремиологични единици;
- Да се анализират асоциативните връзки на лексеми със семантичен компонент ‘полова характеристика’ с други, които означават етническа, социална и пр. принадлежност.

В изследването се използват описателен и съпоставителен метод, компонентен и културологичен анализ на езиковите факти.

Прецедентни текстове, за които *джендър* отношенията са основни в смисловата им структура

Следвайки естествения ход на човешкия живот, ще започна от онези умотворения, чийто концептуален център са лексемите *момче – момиче*, очертаващи *джендър* характеристиките на детската възраст.

Честита риза! Честити чехли! – макар тези *джендър*но диференцирани честитявания по случай раждане в семейството да не съдържат лексикален елемент със семантичен компонент ‘полова характеристика’, такъв присъства на когнитивно равнище в предметните символи *риза* и *чехли*, които чрез елементи на характерното за възрастните индивиди от двата пола облекло визират съответно мъжката и женската рожба. Тези поздравии аксиологически си корес-

най-малкият елемент в конструкцията на концепта, обобщеното значение на една по-словаца. Вж. Китанова 2013: <http://liternet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/kliuchovi.htm>.

⁴ Поради относителността на понятията добро и зло невината може да се определи обективно аксиологичният знак на съответната паремия.

пондират с редица пословици, които утвърждават радостта от децата и тяхната равноценност в очите на родителите, независимо от техния пол: *Децата са дар Божии. Всеки, който има челяд, богат е. Пет пръста са на ръката – който и да отрежеш, все боли*. Същото послание носи и поговорката *Момченце и момиченце – конченце и теленце*, която чрез употребените в нея двойно умалени деминутиви излъчва обич към децата и от двата пола, а скритото сравнение-метафора с малките на най-ценените у българина домашни животни репрезентира неразвитите още у тях главни полови характеристики – физическа сила и плодовитост.

В противовес други паремии показват различното отношение на българина към децата от двата пола. Пословицата *Кога да се роди женско и стрехите плачат* ясно заявява вътрешното неразположение на родителите при раждането на момиче в семейството чрез силно въздействащото олицетворение на бездушната къща, която сякаш страда заедно с тях. Сравни обаче израза *И керемидите се радват*, казан, когато се роди момче.

Женската рожба не е възприемана като своя. *Женското е чужда кошчина* (Китанова 2012, 20), смята народът в съгласие с библейското учение, че Ева е създадена от реброто на Адам. Опозицията *свой – чужд* по отношение на домашната челяд присъства и в паремии *Момичето е чужда отмяна* или *Момичето гледа за друга къща*. Имплицитно тя се съдържа и в поговорката *Мома в люлка, дар в дисаги*, както и в метафоричния израз *Момичето е хайдук у къщи*, които внушават, че женското чедо е чуждинче в родния си дом – докато порасте има разноски по неговото отглеждане, а като стане голямо, не остава в семейството си, а се омъжва и отнася със себе си част от имуществото на рода във вид на чеиз, дарове и зестра. Ярко се противопоставят мъжката и женската челяд в паремията: *Майката я съсипват дъщерите, а тя за тях сина си съсипва*, която подчертава колко много труд и средства влага майката да приготви чеиз и дарове за дъщерята, с което се намалява материалното състояние на дома, оставяно в наследство на синовете (Етнография 1980, 341). Виж още антитезата *Момичето износи, момчето уноси*⁵.

Различните роли на мъжа и жената при възпитаването на децата също са намерили своето обобщение в пословиците. Еталон за поведението на момчето е бащата, а на момичето – майката: *По бащата се познава синът, а по майката дъщерята. Бащина поука – синова сполука. Харамия татко, харамия син. Каквото преде майката, таквотъче дъщерята*. Затова и впоследствие: *Бащата тегли от синовете, а майката от дъщерите*.

⁵ Интересно е, че днес с отживяване на патриархалните отношения в семейството това противопоставяне се ограничава само и единствено до предимството на момчето като продължител на името на рода. Приравняването на половете довежда до изтъкване на някои предимства на женската челяд пред мъжката, като например това, че момичетата са по-гальовни и ще бъдат по-грижовни към родителите си на старини, докато момчетата обикновено са по-сурови, отчуждават се или пък в бъдеще ще попаднат под влияние на жена си и затова няма да може да се разчита на тях.

Притчите с концептуален център *момче – момиче* засвидетелстват вярното наблюдение на народа за чисто физиологичните различия в израстването на децата от двата пола: *Момичето расте под лайно, а момчето под камик. Момиче расте като гъба. Момичетата растат като зла трева. Момичето дяволите го теглят за ушите, та расте скоро.*

С пробудената си женственост и уязвимата си чест поизрасналото момиче създава опасност за доброто име на семейството: *Момичето е смрадливо сирене: махвай го, докле му е времето, та не се е увоняло. Момиче гнило купище.* Затова родителите бързат да го задомят: *Жени мома, да не е дома.*

Отрицателната образност в горните паремии (*зла трева, дяволи, смрадливо сирене, гнило купище*), отново говори за известна хладина на българина към женската рожба.

Покрай това като цяло онеправдателно отношение към момичето в семейството, макар и по-рядко, в народните пословици и поговорки се изтъква и зачитането му от родителите: *Женско чедо – дясна ръка*, казва народният мъдрец за селските моми, които във всичко помагат на бащите си.

Със сексуалното съзряване за израслото вече момче и момиче са отредени нови социални роли – на момеешката се девойка и ергенуващия момък, които откриват всеки за себе си другия пол. Това е най-хубавият период в живота на човека, когато, достигнал зрелост, придобива относителна автономия спрямо родителите си, все още е необременен от грижите за собствено семейство и изживява най-сладките трепети на сърцето си: *Ергенлък – пашалък, моминство – везирство.* Народът е направил вярна психологическа характеристика на типажите *ерген* и *мома*, долавяйки общото и различното в поведението на двата пола. Все още неулегнали, младите са склонни към безгрижие и нехайство: *Дето има ерген, дърва няма; дето има мома, вода няма.* Момците обичат да се шляят и да се събират в кръчмата: *Ражда да мама синове, да не е улицата без хора. Нехайник нехайника в механата среца.* Момите пък харесват хората и веселбите: *Тегли моме, хорото, че се сбира селото. Да играе момата проси, затуи обуца не носи.* Прекаленото отдаване на хора и задевки обаче не се одобрява. Виж двете взаимно успоредяващи се ♂- и ♀- пословици: *Лесно се гаят момите, мъчно се дялат гредите* и *Лесно се тропа хорото, мъчно се тъче платното.* Сравни също: *Мара води хорото, кучката ѝ яде брашното. Хоро, хоро вито, довечера бито. Днес хоп-трон, утре ох-ох. Играй, Маро, поигравай, и дома си не забравяй. Игра гърне не пълни.* Прави впечатление, че за телесно наказание се загатва само в ♀- пословиците, което говори, че докато на момчето след определена възраст родителят вече не посяга физически, за момичето, а по-късно и за жената такова ограничение няма.

Българинът е забелязал, че физическото и психическото израстване невинни настъпват едновременно. Първото значително изпреварва второто, особено при младежите. Ето защо ергените често са вятърничави и несериозни. Цял куп от тях може да се продаде на безценица – хиперболизирайки, образно разкрива това несъответствие народният мъдрец: *Девет момка за кош плява.*

Порасналото момиче, което, откак се помни, готви сватбени дарове, пък е склонно да превръща мисълта за бъдещата си женитба в идея-фикс: *Откак стана мома, все ѝ свати на ума*. Докато момъкът е съвсем бегло скициран, паремииите дават доста пълна характеристика на личните качества на момата. Възхвалява се нейната външна красота: *Хубавата мома слънчевата зракла надгръва. Мома за чудо и приказ. Деветдесет и девет дена в мед вряла; ако би вряла сто дена, по сто души на ден се избиваха за нея*. Одобряват се качествата, които принципно се ценят у жената, като трудолюбие (*Ударна мома празна не седи.*), домаседство (*Момата е домашен хляб. Мома – седи дома.*), сдържаност (*Момата повече да е пръдлива, а по-малко сборлива*), добро поведение (*У къщи слога, у мома прилика.*). Осъждат се мързелът (*На нива ленива, на хоро троплива. Когато мома много пее, рядко сее. Малка е Янка за копане, а голяма за тропане. Която мома минува под паяжина, мъчно се оженва.*), нечистоплътието (*Мома гиздава, глава гнидава.*), приказливостта (*Хлевоуста мома момку не драга.*), пристрастието към вино (*Мома вино не пие, коза сено не яде; козата на копата, момата с оката.*)

В общи линии паремииите охарактеризират нравите на младите в българското общество като доста свободни: *Ерген вярва няма, мома срам няма*. Сравни обаче втората част на тази притча с превърналото се в устойчиво сравнение *Срамува се като млада невеста*. Така прецедентните текстове засвидетелстват различното поведение на жената преди и след брака.

Десетки пословици са посветени на темата за любовта между момък и девойка. С тънък психологически усет народният мъдрец разкрива характеристиките на това душевно състояние, което завладява цялото същество на младия човек: *Севдата през очите влиза, от сърцето не излиза*. То е сравнимо с пожар, обхванал и душата, и тялото на влюбения: *Севда от огън по-пари*. Това ново и непознато чувство обаче не е просто някакво външно привличане: *Любов на хубост не гледа*. То е нещо много повече – често необяснимо сърдечно притегляне: *Сърце подир сърце върви. Любовта е сляпа*. Влюбените не виждат недостатъците у другия: *На хората е сопол, а мене е сокол*. Те са готови на всякакви жертви за любимия: *За либе за доброто – и обичката от ухото. За брата до море, за либе през море*.

Първият сърдечен трепет на младостта остава завинаги в паметта на човека: *Първо либе не се забравя*. Това е несравнимо с нищо изживяване: *Първо либе второ не бива. От първна жена, пръв залък и пръвний сън по-благо няма*.

За любовта кавгите са нещо обикновено, в което характерите на партньорите се напасват: *Нито шипка без тръни, нито сева без свада*. И няколко съвета: Любимият трябва да се приема с всичките му добри и лоши качества, защото идеален човек няма: *Либе либи, кусур не му гледай! Който обича гула, обича и тръните му*. Човек трябва да има сериозно и отговорно отношение към партньора си: *С либе шега не бива*. Раздялата между влюбените е пагубна за чувствата им: *Далеч от очите, далеч от сърцето. Очи, които рядко се виждат, скоро се забравят*.

Освен красивата страна на любовта се изтъкват и някои осъдителни тенденции в поведението на младите. Чувствата на неулегналия младеж често са повърхностни и бързопреходни: *Ергенска любов – пролетна слана*. И защо да се вдълбочава момъкът – момичета колкото щеш: *Да хвърлиш камък по куче, ще удариш мома; да ритнеш плет, ще изскочат пет*. Строго се порицава едновременното задиряне на две девойки: *Клетта душа, проклетта кой люби две моми*. Не се гледа добре и на момата-използвачка, която злоупотребява с щедростта на ерген, без да има сериозни намерения спрямо него: *Хитра била, та взимала; улав бил, та давал*. Категорично неприемлив в патриархалното общество е сексът преди брака. Народният мъдрец предупреждава – допускането и на най-малка физическа близост е опасно и може да излезе от контрол: *Целувката дупка не прави, ама на човека хатър остава. Целувката струва хабер на пазвата, а пазвата – на полите*. Осмива се лицемерното пазене на честта: *Поподай са и пà не са давай*. Сурово се осъжда момата, не опазила своята девственост: *Любила два брата, видяла два свята. Гор е момичка, доле вдовичка. Случило се у мома дете*. При тази когнитивна липсата на пословица с ♂-знак е показателно. Условието за въздържане от полови контакти до женитбата очевидно е тежало с пълна сила върху девойките, но не и върху младежите. И все пак каквото и да е, народният етичен кодекс повелява: не бива да се петни името на момичето: *За лоша мома кажи добра дума, а за добра – що ти е драго. Кога за момиче чуеш да се говори лошо, покрий го с пола*. Именно поради уязвимостта ѝ не е прилично девойката да се застоява неомъжена: *Още ли мома ходи, още ли света лъже*. Психологически вярно народът е уловил типажа на застаряващата мома с комплекса ѝ да изглежда по-млада и красива: *Кучето от ходене остарява, а момата от китене. Която мома много се труфи, остаряла е. Белило и цървило, ергенско слепило*. Не спестява простият народ злъчта си по адрес и на невзрачните членове на социума: *Кера се прозява, Келчо се надява. Има Господ грижа и за Радина гъз*.

Естествен завършек на сърдечните отношения между момък и девойка е женитбата. За възпитания в духа на християнството българин пътищата в живота на човека са два – брачно съжителство или монашески обет. Всеки за себе си трябва, без да се бави, да реши кой път ще избере: *Или се млад жени, или се млад калугери*. Самоцелното ходене на мъж и жена без брак, както и заклетото ергенство не се толерират.

Задомяването на сина и дъщерята е първостепенна грижа на родителите. Женитбата прави младия мъж по-отговорен: *Жени го да не беснее*. А колкото до момичето – стига вече е яло хляба на баща си: *Да оженим мома, да не седи дома*. Основният принцип, който се следва, е: *Момче се жени, кога ще, а момиче – кога го искат. Дай момата, додето ти чукат на портата, че после ще хванеш ти да чукаш*. В тези паремии личи по-голямата свобода на момъка в личното му самоопределение и зависимостта на девойката от родителите.

Женитбата се възприема като необходимост както за мъжа, така и за жената: *Бекярлък – пашалък, ама без жена – цяла магарецина. Жена без мъж е*

като кон без юзда. Тежко брату без брата, а девойци без свата. Два камъка брашно смилат, един не може. Два късмета като се съберат, друго е. Високо се цени, когато първата и единствена любов прераства в брачен съюз до живот: *С баща и майка до море, с първо либе през море.*

За всеки момък и девойка кандидати се намират: *Жена и съдран калпак лесно се добиват. Да ми е жив сокол, яребици триста*⁶. Нийде няма момино село. Но бракът изисква компромиси. Излишната придирчивост пречи на избора на партньор: *Който търси либе без кусур, без либе остава. Който търси жена без кусур, не може да я намери и в Стамбол. Която мома много прибира, неженена остава. Младоженя без кусур не бива.*

Като всяко нещо в живота, и женитбата е най-добра в подходящото за това време: *Рано ручай, не май ся, млад жени ся, не кай ся. Който са наяде рано и рано са ожени, никога пишман не става. Доде цъфти цветето, дотогаз го берат и кичат.* Отговор на въпроса кое е най-подходящото за женитба време дава пословицата *Човек до 25 години сам се жени, до 30 години родовете му го женят, а след 30 години цялото село го жени.* Когнитемата ‘не искам да изпусна избраницата си’ откриваме в изказването: *Ако съм я чакал да се ражда, няма да я чакам да се жени.*

Предмет на критика в прецедентните текстове са отрицателни тенденции при сключването на брак, между които:

- Подранила женитба: В изследвания масив умотворения открих само ♀-джендър мотивирани пословици, осмиващи прекалено ранното омъжване на момичето: *Сватовете дошли, а момата на кукли играе. Водим кумата, няма момата.* Впрочем този проблем съществува и до днес у някои етнически общности в България.

- Закъсняла женитба: На подбив се взима оженилият се за млада невеста възрастен мъж, станал баща на стари години: *Бяла брада, желти лайна. На бели косми жълти лайна.*

- Прибързана женитба: *Тумба-лумба за два дни, леле варе довека! Цигу-мигу за два дни, ох леле за вси дни.* Предвид практиката родителите да омъжват набързо момичето за първия поискал го, този проблем, както изглежда, е засягал основно жените: *Която мома прибърза да се жени, налита на крастави ергени.* Защото – предупреждава народният мъдрец – девойката я искат всякакви младежи – и свестни, и калпави: *Пред момини врата се ритат и атове, и магарета.* Често след женитбата на момичето се оказва, че е имало по-добър избор: *Кога се мома ожени, и годеежници се показват.*

- Несериозно отношение към женитбата: *Жени ли се за шега, той ще носи и рога. Ако си са ти на шега женил, аз не съм са на шега женила.*

Бракът е решителна стъпка. Човек веднъж се жени: *Едно раждане, едно кръщение, едно венчило, една смърт.* Брачният партньор се избира за цял жи-

⁶ Тази поговорка отразява гледната точка на майка, която е ходила да иска мома за сина си и не са ѝ я дали.

вот: *С майка до време, а с мъж довека. Жената не е кърпка, та да я отпорши, кога щеш.* В българските паремии не се изтъква като възможност разтрогването на връзката. Виж по-нататък и изказвания като *Зла жена, вечна мъка. Имотът се спечелва, харото не се отделя* (за женитба с имотна, но стара жена) и пр., представящи статуквото на брака като безкрайно и непоправимо. Само смъртта може да го промени: *Два пъти бива човек весел в живота си: веднъж кога са ожени и друг път когато зарови жена си.*

Изборът на съпруг(а) е тема на десетки паремии, които пресъздават голямото разнообразие от мнения в обществото по този въпрос. Очаквано, повече притчи отразяват гледната точка на мъжа, доколкото той е активната страна в търсенето⁷. На първо място се изтъкват различни ценности:

- В избора водеща роля играе социалният статус – Бъдещият съпруг(а) трябва да е от добър род, известен със своята почитеност и трудолюбие: *Крава от сой, жена от джинс. Вземай жена от сой, а куче от копаня. Не му гледай боя, а гледай соя!*

- В избора водеща роля играят физическите качества (красотата при жената и силата при мъжа): *Не гледай коренчето, ами цветенцето. Хубава мома род няма. На кравата гледай рогата, а на момата – краката.* Външната привлекателност е условие за избор на жена, но не и на мъж: *Лице мома продава, докато На мъж хубост се не търси.* От физическите данни на мъжа се гледа преди всичко телесната сила. Виж пословицата *По-добре сиромах юнак, а не слаб, че злат,* в която физическите предимства на кандидата се поставят по-високо в скалата на ценностите от знатния произход.

- В избора водеща роля играят чувствата: *Дето сърцето бежи, там и окото лежи; Жени се без любов, ходи без пушка на лов.* (Тук необходимостта от сърдечна привързаност при избора на съпруга за мъжа е подчертана посредством успоредяване с нуждата от задължително сечиво при определено занятие, без което то е немислимо).

- В избора водеща роля играе емоционалният импулс. Тази когнитивна е представена изцяло от ♀-пословици: *Мразила мома хорото, че си земала мъж гъдулар. Оженила се мома, да не си е дома – женитба отнемай къде, вероятно поради лошо отношение към момичето и натяквания в родния ѝ дом.*

- В избора водеща роля играят личностните качества на индивида: *Жена с голямо чело* (т.е. умна, бел. – Т.И.), *а кон с широки гърди избирай.*

Във връзка с избора на брачна партньорка паремииите формулират редица допълнителни предписания:

Съпругата трябва да се избира много внимателно: *Коня гледай отпред, а момата отвред.* Тази и предходната пословица чрез успоредяването между

⁷Че момчето е активната и решаващата страна в търсенето на невеста, свидетелства с ироничен намек и паремията *У момини тъпан тупа, у момчево збор нема,* употребявана когато някоя мома иска някое момче и си мисли това за свършено, че ще я вземе, а пък момчето ни хабер няма от тая работа.

избора на невеста и купуването на кон от пазара разкриват вещното отношение на мъжа към жената в патриархалното общество.

Качествата на бъдещата съпруга могат да се преценят по тези на майка ѝ: *Гледай майката, та взимай дъщерята. Като ще сгледваш момата, взирай се на майката.*

Девојка отдалече се взима на риск, защото не я познаваш каква е и какво е семейството ѝ: *От свое село мома – като в стъкло вода; от чуждо село мома – като в стомна вода.* Затова за предпочитане е да вземеш девојка от родното си село, защото ти е добре известна: *По-добре знајно с махана, а не незнајно с хвалба.* Мома, която се жени далече, има голяма веројатност да не струва: *Харната мома от село не излязва.* Тук паремиите предлагат и женската гледна точка: *Ожени ме, мамо, на чуждо село, лесно да се хваля.*

Въпреки внимателното оглеждане човек опознава истински другия, едва кога то заживее под един покрив с него: *Мома и диня не могат да се познаят отвън какви са.* Затова изборът на жена е труден: *Жената не е цвете да я помиришеш и познаеш каква е. Не е пънеш да го помиришеш, за да видиш зрял ли е. Със свец да я видиш жената, пак излъган ще бъдеш.* Той става още потруден, като се има предвид присъщото на жените двуличие – предупреджават редица притчи, в които се сравнява девојката преди и след брака: докато да я харесат, момата пази поведение, а след женитбата си показва действителниот характер: *Доде е мома при майка, тя е от агне по-кротка, кога се с мъжко събере, аришин език показва. Всяка е добра като девојка, да я видим като невеста. Момински срам до прага. Харна мома, зла невеста. Мома мила, а невеста гнила. Мома гиздосия, булка поразия. Доде е мома скопосна, като се ожени, не са погледва.* Друго е внушението на пословицата *Добра мома, по-добра булка*, изтъкваща, че положителните качества на една жена се разгръщат в пълнота в брака⁸. За сполука в женитбата трябва молитва: *От баща сирмия, а от Бога жена искај.*

Народниот мъдрец елиминира парите како основание за избор на брачен партньор: *Оженил си се за пари – продал си се на вјара.* Богатството на жената не трябва да биде самоцел при женитбата: *Женино имане пресјада. Женските пари не са хаирлии. Женски пари, змийски кости. От женски пари братя се делиле и изтрепале.* В тези пословици е разкрита односителната материална самостојателност на жените дори в патриархалното минало. Същото потврждават и историческите факти, които свидетелстват за възможността омъжената жена от онова време да има свој сопствен одделен имот, с којто да се разпорежда (Узенџова 2005, 345).

Тјасно сврзана с проблемот за избор на сопруг(а) е идејата за съответствието меѓу бъдешите партньори по социален статус и личностна карактеристика: *Каквото е момичето, таквот и момчето. Спроти братец и невеста.*

⁸ В изследваниот материјал не открих изјавенија, којто да споредјуваат момчето преди и след женитбата.

Търкулнало се гърнето, та си намерило похлупака. Дори в началото на съжителството между двамата да има някакви различия, в съвместния живот те се изгубват: *Всяка жена заприличва на мъжа си.* Интересното е, че промяната се заявява при нея, а не при него, което отразява зависимостта ѝ от съпруга.

Колкото и да избира човек, слуката в брака е въпрос на късмет: *Язък за момичето – изгоря момчето. Язък за момчето – изгоря момичето. Харната мома лош късмет има. Хваленото девойче се пада на по-лошо момче. Най-хубавата ябълка свинята я изяда.* Както се вижда от примерите, за несполучлив брак се говори най-вече по отношение на девойката, защото тя, бидейки зависима от своите родители, практически няма право на избор.

Прецедентните текстове пресъздават разнообразието от житейски ситуации, свързани с избора на брачен партньор, обобщавайки понякога противоположните гледни точки, битувачи в обществото за различните случаи:

- Брак с възрастен мъж: Неодобрение относно възрастовото несъответствие между брачните партньори изявява пословицата *Която мома не харесва ерген, на старец се пада.* Други паремии обаче казват обратното – брак с възрастен и улегнал мъж е за предпочитане, защото той е по-внимателен и грижовен съпруг: *Либи младо, вземи старо! На старо под брадица, на младо под пестница. По-арно старому под брадата, отицо младому под стрехата.*

- Брак с млада жена: Поляризираны са мненията и по този въпрос: *Млада жена – старо вино; Млада жена си имай и старо вино купи си, не се бой.* Сравни обаче *Нова къща и млада булка – Боже, опази!*

- Брак с имотна, но стара и грозна жена – категорично не се възприема: *Имотът се спечелва, харото не се отделя.*

- Брак с изоставена жена – не се препоръчва: *Нахапана чушка да не ядеш, разоставена жена да не вземаш.* Тук успоредяването на изоставената жена с наядена пиперка внушава, че и жената, както и чушката, за да бъде оставена, трябва да е много зла и люта. Виж също *Ако вземаш къща, готова вземай, ако вземаш жена, готова не вземай. Повторките не са берекетлии.*

- Несъответствие между брачните партньори по социален произход е предпоставка за проблеми в бъдещия съвместен живот. Затова човек трябва да се жени за партньор(ка) от своята черга: *Сврака на орел жена не става. Копринена булка, вълнен зет.*

Ето че настъпва и *сляпата неделя*. Редица пословици отразяват сватбените обичаи на нашите прадеди, в които се оглеждат отношенията между половете в патриархалното българско общество (сгледа, сватосване, купуване или отвличане на булка и пр.).

Важно значение в сватбения ритуал има даряването, чрез което се утвърждава положението на невестата в новия ѝ дом: *Даровете и лошата свекърва сдобряват.* За този ден момата се е гласила през целия си съзнателен живот, приготвяйки дарове за бъдещите си роднини. И все пак прецедентните текстове свидетелстват: ако и булка да няма пригответен чеиз, тя никога не е върната за това (Стойкова 2007, 47): *Дар булка не връща. Ни дар давала, ни*

грижа имала. Това обаче се счита за срамно и слага отпечатък върху сетнешните отношения. Виж превърналите се в устойчиви сравнения: Шета като булка без дар. Шета като недарена сваха.

Редица пословици, някои от които подигравателни и дори вулгарни, показват острото отношение на обществото към изгубената преди сватбата или съмнителна девственост на младата невеста: *С говеене моминство не се връща*⁹. *Снощи булка доведоха, отзарана дете роди. Помагайте да помагаме, дано излезе Рада мома.*

Отминала е веселбата на сватбения ден. Пословицата *Оглави се – пороби се, ожени се – погребнати се* е израз на носталгията по изгубената свобода на ергенлъка. Брачното обвързване се противопоставя на младежката безгрижност, сравнява се с робия и смърт, възприема се като край на живота, с който се идентифицира предишното волно съществуване. Гледната точка на мъжа е отразена в пословиците: *На ти жена – на ти бяла. И тебе тата къе оженьи, та да видиш како е. Оженен човек е цяло магаре.* В една притча се съпоставя битието на жената преди и след брака: *Ядовете на мома са до прага, а жената ги носи със себе си. Сравни също Добре е мома при майка, за нищо се не вайка.* Другаде звучи гласът на примирението – и бракът, и ергенството си имат своите положителни и отрицателни страни: *И да се ожениши, и да се не ожениши, все пишман ще станеш.*

С встъпването в брак за вече официално обвързаните момък и мома са отредени нови социални роли – на мъжа и жената, които са призвани, допълвайки се един друг, да изградят нов дом. Всеки от тях има своето незаменимо място в семейството – мъжът е основата на дома, а жената е неговият дух: *Мъжът е в къщи глава, а жената душа. Мъж държи къщата, а жената я краси. Мъжът е китюк на къщата. Мъжът е опора на дома и семейството. Къща без жена – кладенец без кофа. Де няма жена, няма и къща. Къща без жена – стадо без овчар. Къща без жена не се върти. Къщата не стои на земята, а на жената. Къща без жена огън да я гори. Къщата плаче за къщовница.*

Десетки паремии дават израз на важното място, което заемат отношенията между съпруг и съпруга в ценностната система на българина. Мъжът е подкрепа и закрила на жената: *Мъжът е все сенчица. Нека е мъжец, ако ще и от калец.* Но и жената е необходима на мъжа: *Човек без жена като пън опален. Дай си мъжо, жената, та иди в трънето/ гората. Самси Минчо и да знай, с Минчовица по-знаят. Жената е най-скъпата покъщнина. Без жена, без яма (т.е. незакърпен). Жената трябва и за старост – не само на*

⁹ Изгубването на девствеността преди брака се смятало за много срамно и към такива невести се отнасяли сурово както в семейството на мъжа ѝ, дори и когато той сам бил виновен за това, така и в родното ѝ семейство. Случаят обикновено приключвал с погаждане на двете семейства, като моминият баща трябвало да откупи срама на дъщеря си с пари или с прехвърляне на някакъв имот (Етнография 1980, 339).

младини за любене. С нежна обич към съпругата са изпълнени пословиците: *Женица – света горица. Женица е душица*. Библейската истина „Ще остави човек баща си и майка си и ще се прилепи към жена си“¹⁰ намира потвърждение в притчи като *Жената вродява и жената отродява мъжа. Откъдето е жената, оттам е и мъжът ѝ*. Разногласията в семейството са нещо обичайно. Те са средство за напасване между брачните партньори: *Къща без кавга не бива. Къща без кадеж не може. Мъж и жена злъчка имат, брат и сестра глъчка имат. Кавгата между мъж и жена трае доде изсъхне една кърпа*. В такива случаи не бива да се проявява непримиримост. Защото *Два остри камъка брашно не мелят*. Народният мъдрец наставлява към отстъпчивост: *Два камика като се търкат, единия трябва да е по-мек. За да има сгода в една къща, единият като гълчи, другият да мълчи*.

Хармонията у дома се постига чрез правилно разпределение на функциите, при което единият трябва да има водеща, а другият второстепенна роля: *Два петля на едно огнище не пеят. В една къща двама господари не биват*. За естествено се възприема ръководството на мъжа у дома: *На жената Господ е мъжо*. Този андроцентризъм в културата на миналите столетия има своите корени в проповядването от Библията подчинение на съпругата¹¹. Писанието учи, че чрез сътворението мъжът е получил авторитетна позиция в семейството¹². Нерядко обаче доминиращата роля се пада на жената: *Жена му му носи калпак. Кокошка пее в тази къща. Жената иска сякога все по нейната да става. Тя е люта, аз съм кротък, ще поминем*. Този модел на семейство обаче не се одобрява в патриархалното общество: *Жена много да не знае*. Счита се, че ръководството на жената съсипва дома: *Тежко на онази къща, дете жената налага калпак. Женина воля мъжа оголя. Дай на жена юзда да ти опустее къщата. У която къща жената нарежда, тамо е бъркonia. Женска воля – зла неволя. Където кокошка пропее, там къщата запустее. Където кокошката пее, там яйца няма. Самовила къща не върти. Волята разваля добрата жена*. – предупреждава народът и лаконично представя ситуацията вкъщи, ако се позволи на жената да управлява: *Ни мъжа, ни грижа, ни топла обода. Мъжът, чиято жена доминира, се взема на подбив: Един петел на десет кокошки седи, та ти ли на една жена не можеш. Който слуша жена си – дважд жена. Де кудкудячи петелът, не носят кокошките*.

Установеният още при сътворението принцип на подчинение на жената в брака се счита за затвърден при грехопадението, което слага дълбок отпечатък върху отношението между половете. Мъжът и жената не могат да се сравняват. Мъжът по природа превъзхожда жената: *Дето мъж стъпи, жената не може да помирише*. Зависимото положение на съпругата в семейството проличава в изказвания като *Жената си давам, коня си не давам* или *Жената е*

¹⁰ Срв. Бт 2:24.

¹¹ 1Кор 11:3. Срв. и Ефес 5:22 и сл. 33.

¹² Бт 3:16.

като нога на стола, един извади, друг тури, в които за булката се говори като за вещь или стока, поставяна по-долу дори от някои домашни животни. Превъзходството на мъжа по телесна сила се възприема едва ли не като условие за физическа и психическа злоупотреба с по-слабата жена: *Виното е за пиене, жената е за биене. Бий кожуха – по-топъл, бий жената – по-мила. Жената от закон не отбира, а от дръво повече отбира. Щипи прасе, докато е в коритото, бий жена, докле е рано. Жена ако не се бие в неделята веднъж зад врато, гнездо лови. За орех и за жена сака ръка ячка. Мъжът е вържиглава на жената.* Християнството обаче налага друг стереотип на взаимоотношения между половете, изравнявайки ги по ценност¹³. Мъжете се призовават да отдават чест на женския пол като на по-слаб създ¹⁴. Това хуманно отношение в семейството отразяват пословиците: *Ако биеш жената си, биеш главата си. Който си бие жената, той си бие снагата. Воловете да бия, кесията си ще бия; жената си да бия, главата си ще бия.*

Макар концепцията на ръководната функция на мъжа да е доминираща, това не означава абсолютизиране на представата, че жената е неспособна да взема решения и че не бива да участва активно в управлението на семейните дела. В много притчи присъства идеята, че чрез силата на пола си тя е в състояние да държи мъжа в ръцете си и да го манипулира за своя собствена полза. Виж изразите *Жена мъжа не бие, а накарва го по волята ѝ да ходи* или *Жената не бие мъжа си, но лесно го надвива*, също и *Мъж без жена е като гърне без ръчка*, или *От сто едно послушай и жената*. За народа не е тайна, че жената е тази, която създава мъжа: *Не питай кой съм, а коя вода. Мъж ми е, ако искам и владика ще го направя*. Колективното съзнание е наясно – макар и главенството на мъжа да му е определено от Бога, той трябва да си спечели първенството. От това как се разпорежда с повереното му притежание зависи дали той ще бъде уважаваният глава на семейството, или не.

Просперират онези домове, в които мъжът и жената си тежат на мястото.

Прецедентните текстове разкриват и отстояването от страна на жената на нейните лични права в отношенията ѝ с другия пол в и вън от семейството: *Ако ми си годеник, та не си ми домовник. Ако съм ти буля, не съм ти булка. Ако ти си слободен, аз не съм слободна.*

* * *

Пословиците възсъздават представата на българина за добър мъж и добра жена в семейството. Интересно е да проследим по прецедентните текстове кои са качества, които се ценят у мъжа и жената изобщо, и кои от тях са стойностни в брака?

¹³ Вж. Ефес 5:22 и сл. 33 и Колос 3:18–19.

¹⁴ 1Петр. 3:1–4, 7.

Що се отнася до жената, обществото открай време се е концентрирало преди всичко върху телесните ѝ дадености, изтъквайки основно нейния сексапил: *Който има лична жена, не му трябва икона дома*. Сравни също изразеното отношение в изречения като *Ако му е на късметя, той ще я връхлетя*. *Виното е за пиене, жените са за либене*.

Десетки са изказванията, в които българинът чрез образно опоетизиране изразява възхищението си от женската красота: *Дали си от бога паднала, или в градинка никнала*. *Хубавица – в чаша да я изпиеш*. *Хубава – като куна изписана*. *Хубава като златна ябълка*. *Сякаш че е капка*. Отделни паремии отразяват дори определени предпочитанията относно външния вид на жената, например вкуса към миньонките: *Малката кокошка – всякога ярка*. Хвали се естествената красота, която ценностно се противопоставя на изкуственото разкрасяване: *Хубавата булка и под вехто було е хубава*.

Гледната точка на самите жени пък намира израз в паремии като *Жабите от щъркела се боят, а жените от старостта* или *На жена кажи, че е вятърничава, че е невярна и проста, простила би ти; а кажи ѝ, че е грозна, зимай си дръмы-ты и не се надявай да станете достове*.

Женската красота като ценност се утвърждава и по обратен път – чрез иронизирането в редица присмехулни поговорки на грозната и неугледна жена, срв. *Доброволна Драганка, коремът ѝ до земя*. *Не е наша Тодора за пред хора*. При част от пословичните сравнения опорната дума е носител на директна отрицателна семантика: *Грозна като Баба Яга*. *Грозна като чума*. При други негативното отношение се реализира чрез противоречието между характеристиката на жената от сравняващата част и семантиката на опорната дума: *Хубава като пукал*. *Тънка Стана – гул фидана, шъта, ходи като меца*. *Тънка, тънка като каца*. (с ефект на засилване чрез повтаряне на определението). Някъде е налице дори приближаване до гротеската: *Мома на глед като тиква на плет*.

Същевременно обаче народът оценява невзрачната външност като предпоставка за по-висока вътрешна стойност. Виж ценностното противопоставяне в *Хубавата жена сбор бере, а грозната дом бере*, което насочва мъжа да търси за съпруга не непременно красавица, а даже напротив, мома скромна наглед, от която се очаква да бъде добра домакиня. В скалата от семейни ценности красотата не стои на първа позиция: *Гизда къща не гизди; Хубост къща не крепи*. Тя се поставя след трудолюбието (*Не хвали ми хубавица, а хвали ми работница*.) и интелигентността (*Не хвали ми хубост, а ум*.). Дори съществува известно отрицателно отношение към красивата съпруга, която носи само ядове и трябва да бъде вардена от чужди посегателства: *Ако жена ти е много хубава, не я пускай сама на сватба*. Представата за нежната половина от човечеството най-вече като предмет на полов интерес и физическо привличане присъства и в пословиците *Имаш ли добро вино и хубавелка жена, за достове не се вайкай* или *Хубавица жена – много познайници*, внушаващи идеята за ‘собствената жена като обект на внимание от страна на чуждите мъже’.

У мъжа най-първо от физическите качества се цени телесната му сила и годност: *Заможен* (т.е. 'който притежава мощ, сила') *мъж мъка не знае*. Тази идея ярко личи в мотивацията на думата *юнак*. Образувана от корен *-юн-* 'млад' и наставка за продуциране на *nomina personalia* от м.р. *-ак*, тя има пряко значение 'мъж в младостта и силата си'. Пословиците, които имат за концептуален център посоченото съществително, ясно очертават обхвата на квалитета *мъжество* като характеристика на достигналия апогей на физическите и психическите си възможности мъж. Признакът *млад* в концепта *юнак* се откроява като водещ в поговорката *Сватба без юнак не може*, където с *юнак* се означава 'момък', 'младоженец'. Признакът *силен* пък е експлициран посредством характеризиращото действие *надвива* в изречението *Юнак над юнаци е онзи, който надвива, а не който се хвали*, както и чрез антонимичното противопоставяне със *слаб* в изказването *По-добре сиромаш юнак, а не слаб, че злат*. В тази паремия юначеството на бедняка се противопоставя ценностно на паричната мощ на имотния и социално силния, но физически негоден индивид. То има предимство като вътрешно присъщо качество на мъжа пред външното и затова непринадлежащо му истински богатство. Сравни също *По дрехите се юначество не познава*.

В екстенционала на съществителното *юнак* обаче влизат не само физическите, но и психическите качества на мъжа, което личи по семантичните връзки с другите думи от контекстуалното окръжение в паремииите. На преден план се изтъква воинската храброст на юнака (*Юнак без рана не бива*.), неговата дееспособност (*Юнак може...*; *Юнак прави...*), доблестта му (*Юнак глава не прекланя*.), твърдостта (*Юнак дето пада, там става. Камик бъди, глави троши*.). Основните асоциативни връзки на разглежданото съществително в българските паремии са: юнак : бой, война (*Господство с даване, юначество с удряне*); юнак : кон (*Юнак си кон кове...*; *...на юнак кон кюстек се туря*.); юнак : рана (*Рана юнак не грози*); юнак : дружина (*Един юнак не е юнак. Добрият юнак е с дружина голяма*.). Всички те разкриват, че юначеството е преди всичко качество, с което мъжът се изявява в голямата общност. То не е семейна добродетел. Тъкмо напротив – противопоставя се на домаседството на жената и на затвореността на дома: *Добрият юнак не умира дома*. Сравни *Женски гроб няма нито в поле, нито в гора*. Оттук логично думата се явява ключов компонент на паремии, свързани с историята и утвърждаващи ценности като свобода и борба за независимост (*Не е юнак, който иде от Влашко, най е юнак, който има сърце юнашко*.). Белег на юнака – извършител на подвизи, е известността (*Тежко...на юнак, за когото хората не знаят*.). В този смисъл това не е качество на всеки мъж (*На бой всички не умират и всички юнаци не биват*.), а само на отделни избрани индивиди (*Като него юнак не е раждала друга майка*). Изключителността на юначеството е формулирана в пословицата *Всяка земя по един юнак храни*. Само притчата *Не е юнак, който се бие, а който тегли* представя друго схващане за юначеството, свързвайки го с устояването на трудностите в обикновеното ежедневие и мирния живот.

Сравни обаче изказвания като *Сърце юнашко не трае* или *Тежко Марко у зло добро да дочака.*, които, напротив, категорично отричат търпеливостта като мъжко качество, квалифицирайки го като овчедушие, присъщо на жените. В тази изцяло „мъжка“ група пословици открих само една притча, в която присъства и образът на жената майка, предаваща своите качества на юначния си син: *Юнашка майка юнак ражда.*

Истинското мъжество се утвърждава и по обратен път – с иронизирането в редица присмехулни пословици на уж юначеството у мъжете пияници и самохвалковци: *Покрай чашията лесно се става юнак. Чашика по чашика напърчи опашка. Махни се страшно – юнак ще мине.* При някои от пословиците е налице приближаване до гротеската: *Кол на рамо, два на пояс – бягай страх от мене. Извади сабя ръждива, уплаши баба страхлива. Плаши Пею кокошките. Скокна перушан, подскокна, всичката земя потърси. Била се Мара с юнака, че му строшила калпака. Няма ли някой юнак над юнаците, да си отнеме юнака от рака?*

На положителния образ на юнака се противопоставят други характерни мъжки типажки с отрицателен знак:

- образът на мъжа страхливец: *За две жени мъж станал, а нож не похванал* (с противопоставяне между физическата сила и психическата пригодност на мъжа). *Бай ми, бабо, да ме не срещне мечка. Страхливец дома седи. Бежан скача, Стоян плаче.*

- скандалджията и побойникът: *Няма за Стояна камък да си пукне главата. Под Миря са девет дяволи вирят. Пуснал си пояса да се влече и чака някой да го настъпи.*

- мижитурката: *Барабар Петко с мъжете и отрепката на пояс.*

- самозванецът: *Юнаци – босокраци. Без пушка хайдутин. Генерал без армия.*

Редом с психо-физическата си зрелост личността достига и пълния си интелектуален потенциал: *Мъж с мустаки и жена с гърди не се учат.* Мъжкният интелект по принцип се счита за по-развит, дълбок и разсъдъчен, за разлика от женския, който се определя като незрял и неспособен за здравомислие, доколкото на жената се приписват нелогичност и повишена емоционалност. Виж поговорката *Дългокосо, плиткоумно* за жена, когато постъпи глупаво, или *Две жени, три бели.* Еталон за интелектуална дейност се явява мисленето на мъжа, отличаващо се с логика и трезвост: *Брадвата му сече и наляво, и надясно.* (тук концептите *ум* и *джендър* присъстват на когнитивно равнище, изразени чрез образна метафора – инструмент от трудовата дейност на мъжа). В ценностната йерархия умът се поставя по-високо от физическата мощ на мъжа: *Драм памет чини кантар сила.* Много показателни за *джендър* характеристиката на концепта *ум* са големият брой ♂-паремии (не намерихме нито една, която да визира ♀-пол), в които се противопоставят степените на телесното и умственото развитие на индивида, като чрез отклонението от правилото се внушава самото правило. Виж изказванията по отношение на

тъкмо съзрял младеж (*Брадата му подранила, умът му окъснял. Брада го наболо, он още си чисти сополо. Под носа му порасло, в главата му непосеяно. Мустаци изникнали, ама нищо няма в главата.*), на възрастен мъж (*Брада голяма, ала ум няма. Брада царска, глава воденичарска.*), и на старец (*Ако няма мозък в младица, не го искай в бяла брадица.*) – тук като джандър атрибути в езика на паремииите се извеждат названията на вторичните полови белези на мъжа (брада и мустаци).

В много от притчите, обединени около горепосочената когнитивна тема, първичният джандър компонент мъж присъства в изказванията само на когнитивно равнище, заместен чрез метонимичен пренос от наименованията *калпак* и *капа* в качеството им на част от традиционното мъжко облекло: *Капа има царска, ама глава – воденичарска. Калпакът му рунтав, ама главата празна. Шапката му е добра, главата му нефела. Пробила му се шапката от ум. Калпак за почет, глава за помет. Голям фес, ама празен. Глава да има – калпаци много. За пара човек, за грош му главата, за пет гроша калпакът. Тежко на този калпак с тази глава. Да е калпак – да ти купя, ама ум – не мога. Капа се купува, ама памет не може.* Сравни също пословиците с положителен знак *Не гледай ми капата, ами под капата. Главата не е само за калпак.* Прави впечатление, че пословиците, характеризиращи глупавия мъж, са значително повече от тези за глупавата жена, вероятно поради изключителната важност, която има качеството разсъдъчност за лидерската позиция на мъжа и в дома, и в обществото.

В други паремии обаче се отрича връзката между пола и интелектуалните възможности на индивида: *Умът не е в брадата, ами в главата. Кога няма глава, защо му е брада?* – пита с насмешка народният мъдрец за глупавия мъж, изтъквайки косвено колко е важен умът за водещата му роля както в семейството, така и в общността. Нещо повече, в редица изказвания лошото мнение за ниските интелектуални качества на нежния пол се сменя напълно. *Умната жена чини повече от елмаз* – дава своята висока оценка народът. За съжаление, съчетанието хубава и умна жена е рядко: *Хубаво е да имаш жена и умна, и лична, ама Господ две добрини на едно място не прави.* Но ако трябва да се избира между двете, интелектът се поставя по-високо от външната красота на жената: *Не хвали лична жена, а умна. Хубавата жена е угодна на очите, а умната – на сърцето.*

Ако мъжеството се асоциира преди всичко с храброст, твърдост, здравомислие, безстрашие, воинска доблест, прямота и вярност, то женствеността е всичко това с обратен знак: слабост, страхливост, нерешителност, безхарактерност, подмолност и двуличиe: *Мари жено, страхопъзло, що не идеш да ми вземеш калпака.* Според християнските представи, залегнали в основата на народния мироглед, заради ролята на Ева в грехопадението на жената се приписват отрицателни качествени характеристики и заложби, които нямат градивността на мъжките, а са вредоносни и опасни:

- Жената е лукава и коварна: Сравнява се с дявола, с когото е представе-

на да влиза в тесни взаимоотношения: *Жената е голям дявол. На жената дяволите в тила ѝ мътят.* Сравни приказката, според която жената е направена от дяволска опашка (СБНУ, IX, 155).

Някои паремии дори хиперболизират лукавството на жената, поставяйки я по-високо от сатаната по коварство: *Дяволът е дявол, ама жената е по дявол.* *Гъвало знаел сичко, само не знаел от шчо жените си острили ножовете.* Жената е неискрена. *Наша Митра е много хитра.* Сълзите са най-голямото ѝ оръжие, с което тя умело борави: *Жена се смее, кога може, а плаче, кога ще.* *Жена има за всякого пълна торба със сълзи.* Заради преструвките си се успоредява с лъжеца: *Жената се надява на плача си, а лъжеца на лъжата си.* Сравнява се с лисицата, която се е превърнала в еталон за хитрост: *Жена и лисица како ги е една майка родила.*

- Жената е непостоянна и невярна: *Жена мъжа жалее, дор го гледа пред себе.* *Жена мъжа толкоз помни, колкото ври отнето от огъня гърне.* *Жена синор няма.* *Жена вера нема.* *Жената е като водата – накъдето я поведеш, натам отива.* *Жената е като върба – където я насадиш, там расте.* *Женско сърце, памучен чорап, разтяга се.* Затова не бива да ѝ се доверяваш: *Вярвай кучката си, жена си не вярвай.* *На жена, на катър и куче който хваща вяра, ум няма.* *Зимно слънце и женско сърце не са да ги вярваш.* Винаги трябва да си нащрек да я пазиш: *Жена, кон, пушка и сахат назаем не се дават.* *Пушката до себе, жената при тебе.* *На жена да са къси пътеките.* *Ако ти е драга, не я пуцай през прага.* *Ако ти е жената млада, не се бави много на чужбина.* *Пред поп не хвали Бога, а пред жена чужди мъж.* Срещу всички тези послो-вици за неверността на жената в семейството открих само една за неверния мъж: *У мъж вяра, колкото у куче вечеря.*

- Жената е недискретна: *Жената не казва сал което не знай.* *Иван на войска, Иваница новини разказва.* Женският език се окачествява като зъл и невъздържан, склонен към клеветничество и сплетни, несериозен и суесловен, срв. *Женски език от турска сабя по-остър.* Приказливостта се определя като едно от същностните качества на слабия пол, подобно на агресията при силния: *Жените сè да говорят, а мъжете да се борят.* Виж също паремииите, изразяващи мъжката гледна точка *Който си казва сърцето на жена, не е мъж* или *Турчин побратим не хващай, на жена тайната си не казвай и чуждо чадо не посинвай.*

- Жената е повод и причина за дразги: *Жена – всякога война.* В семейството тя противопоставя син на майка, брат на брат. Сравни експресивните сложни образувания *скуби-свекърва, раздели-братя.*

- Жената носи злото в себе си. То е нейна изначална природа: *Жената си крие злината както котка ноктите.* *Жена без злина не бива.* *Жена вечна злина.* Жената като зло е сравнима само с най-страшните бедствия: *Жена, огън и море по-добре да ги не срещаш.* *Зла жена и от море по-зла.* *Зла жена яде повече от зла змия.* Виж също превърналите се в пословични сравнения на жена с проклет характер: *Лоша жена – звяр свиреп.* *Зла жена – бясна свиня, Змия*

усойница, както и своеобразните молитвени обращения и заричания *Помози Бог – зла жена или Пази, Боже, от зла жена, от лоша среща и от завистници. Да те чува Господ от тунъа-беда, от зла жена и от бесна свиня, от лоша дружина, от тесни сокаци и от дълги тояги.* Редица паремии разкриват образа на злата жена в семейството: *От коя страна седи жената, от тази страна по-напреж побелява брадата на мъжа.* Тя е свой враг, от когото не можеш да се отървеш (*По-лош дуиманин няма от зла жена.*), безкраен ад за съпруга си, който нито може да я напусне, ни да бъде мирен (*Зла зима си отива, зла жена не. Лоша жена – вечна мъка. Няма по-лошо от зла жена и виран бащина.*). *Вода, огън и жена – страшно са зло.* Особено въздействаща чрез заиграването със значението на думата *изгора* – ‘любима, която изгаря, кара сърцето и плътта да пламтят от желание’, но в конкретното изказване ‘зъл огън’ – е пословицата *Изгоро, хората гориш по пътя, а мене изгори вкъщи.*

Женското злонравие обаче не се абсолютизира до пълно отрицание на слабия пол. Жената е необходимо зло: *С тебе, жено, зле, а без тебе по-зле. И с жена мъка, и без жена мъка.* Тя извиква противоречиви чувства у мъжа: *Жената рай, жената вечна мъка. Жената е колкото сладка, толкова и горчива. Жена трябва и за зло, и за добро. Жената къща отваря, ама и затваря.* Злият нрав на жената не е някакъв общ знаменател, под който се поставят всички представителки на нежната половина на човечеството. Нещо повече, естественото злонравие на слабия пол като такъв не се припокрива напълно с лошотията на съпругата. Лоша е не само жената със зъл характер, но и негодната да върти къща и да се грижи за мъжа и децата си. Съответно и добра е не просто жената с благ характер, но тази, която има всички качества да бъде стопанка и домакиня на място. Десетки паремии възхваляват добрата жена: *Комуто е харна жената, не му трябва рай. Добра жена, добра сирмия на мъжа. Добра жена и от иманье по-добра. Добрата жена е като желязна кошуля. Добра жена – безцен камък.* Не са малко и тези, в които се съпоставят добрата и лошата съпруга: *Добра жена – мъжу рай, лоша жена – мъжу ад. Комуто е харна жената, не му трябва рай; комуто е лоша жената, не му трябва вечна мъка. Комуто е добра жената, не трябва да ходи на църква; комуто е лоша, не трябва да ходи на гробища. Зла жена и от море по-зла, добра жена и от имане по-добра.*

Но коя жена е добра? Жената, която блести не толкова с външна хубост, колкото с красотата на вътрешния човек. Тези две ценности се противопоставят в притчите *Добрата булка и под вехто було се познава. Добрата булка и с вехтия сукман е добра,* а с обратен знак – в изречението *На лице здрава, на сърце шупъава* (за мома или жена, красива на лице, а пък с лош характер). Пословиците дават ясен отговор за качествата на добрата жена. Тя е:

- Целомъдрена: *Честната жена и сред войска да влезе, пак честна ще излезе. Жена и любеница на честта биват.*
- Не безчестна: *Нечестната жена и в кафез да я сложиш, пак ще му намери колая. Жена срам не зима. Честта е като жена.*

• Трудлюбива: *Сиромашията се бои да влезе у работлива жена. Жена работница ноќе ѝ свети къщата. Жената е къцна кукувица. На добра жена мъжът се познава по дрехите.*

• Не мързелива: *В зора ранила, ден изхабила. Понеделник – поседелник, вторник – посборник, сряда – непряда, четвъртък – несвъртък, пятък – Света Петка, събота – на баня, неделя – на пазар, кога, мъжо, да работя? Хванала са млада невеста на работа, излезъл ѝ прищ.*

• И не поразия: *Булка шета, град бий. Снаха ли шета, град ли блъска? Дали го е булка мазала, или го е котка драскала. Отвеля си брашното, попарила си кюркът.*

• Спестовница: *Добра жена пълни къщата, а лошата я изпразня.*

• Не прахосница: *Имай жена расипница, па да ти запустее къщата. Мъж с кола да внася, жена с игла да изнася, пак не се надвива.*

• Нито комерсиална: *Жена знае Дай мъжо, а не Дай Боже.*

• Къшовница: *Дома домица – вредна вредница. Жена – седи дома.*

• Не скитница: *Хойдарана жена, загори-тенджерера.*

• Кротка: *Благатка Радка, че всекиму сладка.*

• Не кавгаджийка и мъжкарана: *Хей, люде, вардете се! Мъжа си бих и петела си заклах. Мотовила вила, жена мъжа била. По нас ги бият и не им дават да плачат.*

• Мълчаливка, не бѣбрица и клюкарка: *Девет години говяла булката; на десетата като провревела, десет села разпиляла. Цаню в Добруджа, Цанювица хабер разнася. Бѣбривата жена никой не милува.*

• Която се грижи първо за мъжа и децата, после за себе си: *Болен мъж – суров тиквеник, болна жена – печена кокошка (срв. също в този смисъл оценъчната паремия Болна жена – голяма неволя.) Болна ли си лежала, болно ли си гледала! Чорба мъжа държи.*

• Не която гледа егоистично най-напред себе си, а negliжира мъжа и децата си: *Жената с копринени фустани, мъжът с бечви изкиняни. За жената коприна, а за мъжа коприва. Доде ми е венчаното, що да давам пари за друго. Жени мързеливи – деца въшливи. Ако аз съм крива, да потегли мъж ми за мене; ако той е крив, нека тегли за себе си.*

• Умница, а не привлекателна празноглавка: *Жена, която е умна и разумна, не оставя мъжа си да страда. Хубавица пазар бере, ум къща върти.*

Образът на добрата жена в българските паремии удивително се схожда с обрисувания в Апостола: Тит. 2:2–5 ... *невестите да обичат мъжете и децата си, да бъдат целомъдри, чисти, къшовници, добри, покорни на мъжете си...*

Макар и значително по-бегло, пословиците ни представят и образа на добрия съпруг. Той печели добре и внася вкъщи: *Ако влизаеш с празни ръце вкъщи, не се имай за мъж същи. Ако нямаш пари, жена ти не те чести.* Сравни също изказването *Без нищо и майка на тейка не дава нищо*, в което се чува гласът на децата. А печалбата безспорно следва умния мъж: *Какъвто му*

умът, такъв му и домът. Добрият мъж се грижи, както трябва, за съпругата и децата си и се отнася внимателно към тях: *Мъжът Бяло море и Черно ще обходи жената си да прехрани. Сос шикъер си ранъи жената. Умните мъже почитат жените си.*

Обратно, лош е този мъж, който се държи грубо с домашните си: *На гости драг, а вкъщи враг. За чужди мед, за свои проклет.* Той е неспособен да се грижи за семейството си: *Клисава мъж жена не храни. Тяжкий мъж и той гол и жена му гола. Дали вода няма, или сол няма, та не месиш хляб? – Море, мъжо, брашно няма, затова не съм месила. – Тя тая уста те бие тебе, я!* Глупав е: *Продам кон да купи седло, продам седлото да купи юзда, продам юздата, та купил тютюнева кесия.* И е егоистичен: *Ако ще се лежи, да лежа аз, че да ми шета жената; ако ще се мре, да мре жената, че да си взема друга.* Пиянството на мъжа е една от най-големите беди за един дом: *Ако мъжът е пияница, жената е мъченица. Да се напие мъж – да се наплаче жена. Чаша пълна – жена гладна. Дели Марко вино пие, децата му трици лижат.*

Мъжът и жената като родители

В семейството мъжът и жената се разкриват освен като съпрузи и като родители отново с ясно изразени *джендър* роли. Очаквано, пословиците с компонент *баща* са по-малко от тези с компонент *майка*, като преобладаващата част от тях са свързани с когнитивната за (не)сходството между родители и деца, внушаващи житейската истина, че бащата се превръща в еталон за поведението на сина: *По бащата се познава синът. Харамия татко, харамия син. Каквото бащата, таквиз и децата.* Основна негова задача е да работи извън дома, за да осигури прехрана на челядта си (*Бащата е гост вкъщи.*). Той създава материалните основи на семейството и неговата сигурност. Децата на баща пияница гладуват (*Дели Марко вино пие, децата му трици лижат.*).

Българските паремии изтъкват по-голямата значимост на майката за децата от тази на бащата поради по-тясната ѝ емоционална връзка с тях – докато той е извън дома, за да печели, тя седи вкъщи и се грижи за челядта. Майката е „духът на дома“. Тя създава разбирателство, уют и атмосфера. Когнитивната „майка е по-важна от бащата“ откриваме в притчите: *Всеки тражи майката, а не таткото. Секи пита за майка му, за баща му никой не пита. Дете без баща е половин сираче, а без майка – цяло. Имаш ли майка, имаш и татко, нямаш ли майка, нямаш и татко.*

Според Е. Узеньова темата за майчинството е като цяло слабо засегната в българските паремии. Изследователката обяснява това с назидателната функция на пословиците, донякъде несъвместима с идеализирането на майката. Ако се включат обаче и метафоричните изрази, в които характеристиката на майчинството се конструира на базата на модели на поведение при животните, картината значително се детайлизира и образът добива по-голяма плътност. Притчите изтъкват безрезервността на грижите и любовта на майката

(Ако е тежко на квачката да мъти, пилците не може откъди. Гаргата не напуска гарджетата си, че били черни. Майка на чедо зло не мисли.), нейния егоизъм (Всяка крава телето си ближе. За един майка, за друг мащеха.) и субективно отношение към детето (Майката обича и келяв син. За гаргата гарджето най-хубаво и мило. Жабата на жабчето си „хубче“ казва. Попитали враната кой е най-хубавец: „Е, че моите пиленца“. И тоя грозник се хванал на хорото! – Бабо, ами че той е синът ти. – Ох, колко му прилича гърбицата!), силата на страданието ѝ покрай проблеми с децата. Майчини сълзи, дете паднат – земята изгарят.

Макар и оскъдно, е представен и образът на лошата майка, който пряко кореспондира с този на лошата съпруга. Няколко паремии отразяват когнитивната, че не всяка жена е годна да бъде майка. Това особено се отнася за вироглавите и ленивите жени: *На луда крава теле не трябва. На мързелива жена едно дете стига. Жени мързеливи – деца въшливи. Да роди дете може, ама да го гледа е малка.* Ясно се отличават стереотипите на лошия баща и лошата майка – на лошия баща децата са гладни, а на лошата майка – мръсни и зле облечени, което е в тясна връзка с разпределението на активностите в семейството между половете.

Общи за ♂- и ♀-джендър когнитивни:

Идеята за родителската жертвоготовност е представена с две паремии – едната, отнасяща се и до двамата родители, а другата – само до майката: *Бащата и майката се жертват за децата си. Авлигата е малка, а кога брани гнездото си, на усойницата надвива.*

Отглеждането на децата е отговорност и за мъжа, и за жената в семейството: *Да раждат деца, и врабците знаят. Лесно е на чужди деца баща да станеш, я да видим как ще ги отгледаш. И детенце, и вретенце не може. Жена, дор отхрани едно дете, ока говно изяда. Крава мукна за телето, мен ми текна за детето.*

Три пословици от ексцерпирания материал са с ключов компонент ‘бременна жена’. В две откриваме когнитивната ‘бременността е опасен период в живота на жената’: *На лехуса жена едната нога е в гроба. Дори е жената тежка, едната ѝ нога е наземи, а другата уземи.* В третата е подчертано разбирането, че никой не знае какво дете ще се роди: *Бременната жена е вързана торба, никой не знае какво има в нея.*

Две единици отразяват неодобрението към жената, която много често ражда: *Всяка година по дете, за девет години дванадесет. Работна Стана: в три години – две вретена, в две години – две деца.* Интересно е, че упрекът е отправен към Нея, а не към Него, истинския виновник за ситуацията.

Други роли, в които влизат мъжът и жената в семейството, са тези на **снаха** и **зет**. Особено място е отделено на зет, който живее при родителите на жена си. Към него се отнасят с ирония и присмех поради зависимото положение, в което се намира: *Приведен зет – синигер в катуна. Нищо птиче – кукувица, нищо човек – кой е на женина къща. Зет се храни с пържени яйца.*

Попитали щърка защо му са толкова черни краката, а той рекъл: Не съм по-черен от приведен зет.

Традиционно лоши са отношенията между жените в една къща. Бидейки тяхно единствено поле на реализация, домът се превръща в арена на стълкновения, в които всяка жена от голямото патриархално семейство иска да наложи своята воля. Когнитемата ‘две жени под един покрив не събирай’ е отразена в притчата: *Две мотовилки в една къща не се побират.*

Свекърва и снаха

За българската картина на света са характерни традиционно лошите отношения между снаха и свекърва. Тук се разкриват специфични черти от манталитета на традиционния българин, които са свързани с факта, че обикновено синът довежда съпругата си в дома на родителите, а дъщерята отива при семейството на съпруга си. Концептът *свекърва* в българските пословици се разкрива с едно основно качество – ненавистта към снахата, в която се преплитат покрай мотива *свой-чужд* също и *джендър* мотиви, свързани със съперничеството между майка и съпруга за любовта на сина и мъжа. *Свекървата е забравила, че и тя е била снаха. Всяка свекърва своята снаха мрази. Булчина е кравата.* (рекла свекървата на синовете си, като искали много мляко.)

В една единица от ексцерпирания материал се открива и лошото отношение на снахите в една къща помежду им, от една страна, а от друга, тяхната обща вражда срещу свекървата: *Били се две етърви, а и двете – свекървата.*

Неомъжената и вдовицата

На останалата неомъжена мома се гледало с пренебрежение дори в собственото ѝ семейство. Още по-тежко било положението на вдовицата, която след мъжовата смърт оставала в дома на свекъра си: *Тежко на грах и на ряпа в сеитбите, тежко на мома и вдовица в жените.* За патриархалното общество да остане сама жена е неприемливо поради редица морални съображения. Тя се сравнява с разюздан кон (*Жена без мъж – кон без гем.*) и с невпрегнато добиче (*Венчана жена е с оглавник, а невенчана – без оглавник.*). Намеква се за склонността ѝ към непозволени сексуални връзки (*Надява се като вдовица за ерген. Бърза като вдовица на одър.*). Изтъква се нейната уязвимост (*На вдовица жена и полите са ѝ душмани*). Подчертава се колко е трудно да посреща всички ежедневни грижи без силното рамо на мъж до себе си (*Тежко на жена без човек*). Една пословица внушава мисълта, че при смърт на съпруга неговата вдовица трябва да започне живота си отначало (*Да жалеем Марка, да се свати Мара.*). Друга разкрива идеята, че колкото и лош да е един мъж, за жената все е по-добре с него, отколкото без него: *Олеле от него, дваж олеле за него.* Противоположната гледна точка отразяват паремите: *По-добре вдовица, а не зломъжетница. От лоша женитба вдовството е по-добро. По-добро е девството от лошо женене.* Когнитемата ‘зле без

мъж, ала не по-малко зле и с лош мъж' срещахме в изказванията: *Плачат вдовиците, че плачат и мъжетниците. Заплакала мъжатица пред сиротица. Не може да се оплаче вдовица от мъжатица.* В изследвания масив не бяха открити притчи с ключов компонент *вдовец и стар ерген*. Косвено към този типаж могат да бъдат отнесени изказванията: *Два пъти бива човек весел в живота си: веднъж кога са ожени и друг път когато зарови жена си и Ако ще се лежи, да лежа аз, че да ми шета жената; ако ще се мре, да мре жената, че да си взема друга.* Те отново показват значително по-голямата свобода и независимост на мъжа в подобни обстоятелства.

Джендър в третата възраст

С напредването на годините остарелите вече мъж и жена поемат полагаемите им се ръководни роли в дома. Глава на патриархалното семейство бил дядото, който имал почти еднолична власт над синовете и внуците си; бабата разпореждала жените вкъщи (Етнография 1980, 297, 298, 336.): *Що каже баба, все е право; що направи дядо, все е хубаво.* Пословицата *Умре старио – падна от кукята дирекот* изтъква мястото и ролята на най-стария мъж вкъщи посредством силно въздействащ образен паралелизъм, представящ загубата за дома след неговата смърт (Етнография 1980, 297, 298, 336; Стойкова 2007, 25, бел. 12). Сравни също *Без стар стопан, съдран тупан. Ако имаш старо, продай го, ако нямаш, купи си.* – утвърждава ползата от опита на възрастните хора у дома. Виж също *Всяка баба и врач, всеки старец и znaleц.*

Като цяло обаче образът на стареца сам по себе си в българските паремии е обрисован предимно в иронични краски. Осмиват се:

- младеенето: *Дедо на седенки, баба на трошенки. Дойди дядо, да си видиш брадата. Младо е момчето – остали са му само два кътника.*
- любовта и женитбата на стари години: *Старо люби – време губи, вехто кърпи – конци хаби. Оженил се дедо, да си има баба.*
- похотливостта и задирянето на млади жени: *Оставил дедо баба, та ся уловил за кака. Стар кон млада трева ище. Стар кот млади мишчета лови (гони). Дъртийо бик рита и на мъненките кравета. Старият вълк малките ягненца обича. Дърт пръч млада върба не кърши.*

Със самоирония са изпълнени изреченията, в които старецът оплаква изгубената си мъжка сила и привлекателност за другия пол: *След пол`вин век в главата ставаши лек (а отдолу мек). Когато бях млад и зелен, бюлюк моми по мене; га остарях, рояк мухи на мене. Побеля ми главата, омръзна ми жената.* Изтъква се недееспособността на остарелия мъж (*...със старци мечки не лови! Ходили са старци с кола за зайци, ходили са два дни, останали гладни.*), неговата физическа немощ (*Стар кон – стар ход. Подир стар из баир не ходи.*), отслабването на интелектуалните му способности (*Брада побелява, акъл изветрява.*), пристрастяването към пиенето (*На дядо окото във виното.*).

Присмехулно-подигравателно е и отношението към бабата. Взимат се на подбив пороци като мързел (*Кога ся лозе копае, баба ся потае.*), винопийство

(Зарекла се баба да не пие вино, заселила се в зимника. Вино баба весели, от виното са тез бели.), пакостливост (Баба прави, дявола се слави. Дяволът започева, баба доизкарва.), инат (Не щяла баба у рай.), опърничавост (Нашла баба краставица, па рекла: крива е.), скъперничество (Баба умира, умира, и пак над гърня надзира. Баба Неда и гнили круши яде.), самонадеяност (Бабина младина из баира проличава. Бабини хвалби, бърдо ги хаби.). Осмиват се недостатъци като мотането и протакането (Доде се баба прехвърли, дяду се брада опърли. Тепърва баба за дърва.), създаването на излишни грижи (Нямала си баба белица, та си купила прасенце.), глупостта (Една баба – една беля, две баби – две бели.), изостаналостта (Така знае баба, така бае.), некадърността (Девет баби за пара. – хиперболизирайки, народният мъдрец образно внушава негодността на старите жени: цял куп от тях може да се продаде на безценица), празнодумството (Бабешки приказки.), суетността (Търпи, бабо, за хубост. Хой, мори Тодоро, старост дошло, изгоро!), похотливостта (Стара баба за работа, а пък млада за срамдта. – успоредено с мързел.).

В много паремии обаче бабата се характеризира като позитивен персонаж. Отбелязва се нейната мъдрост (Баба знае две и двеста. Баба ум не купува, ами продава. Закон баба поваля.), опитност (Знае баба всякакво хоро. Знае баба и друга уличка. Не учи баба как се дете бави.), грижовност (Баба бабува и старца не заборава. Баба яде и пие, ама и старца не заборава.). Открих и една ♂-притча, успоредна на последните две, в която пък е отразена загрижеността на дядото за бабата: Дядо си има, но за баба взима.

От приведените примери се вижда, че годините не променят джендър стереотипа на човека. Чрез загубата или, обратно, в някои случаи засилването на присъщите джендър характеристики в старостта само се утвърждава наложеният в културата образ на мъжа и жената. Остарелият мъж изживява преди всичко загубата на своята мъжественост и интелектуална мощ, което понякога довежда до комплексиране и избиване в грешната посока, докато остарялата жена страда за повехналата си хубост и се мъчи да я възкреси. С годините у нея още повече се засилва женската проклетия и злоба, така характерни по природа за нежния пол според народния мъдрец.

* * *

Прецедентни текстове, за които джендър отношенията са втростепенни в смисловата им структура

Джендър и поведение

Българските пословици и поговорки, принадлежащи към тематичното обединение *Личностна характеристика*, разкриват някои типични качества на индивида, които също носят определени джендър характеристики. Дали съответният израз е с ♂ или с ♀ знак, определям по асоциативните представи, върху които той е изграден (типизиращи полово диференцирани дейности и

оръдия на труд, специфични части от облеклото, джендър мотивирани метафорични образи):

Интелектуални качества

Глупост: ♂ *Ум царува, ум клетува, юнак лозе копа. На главата има нещо (има се предвид шапка, бел. – Т.И.), а в главата няма нищо. Виж му ума, па му скрой кюляфа. Виж му ума, че му купи гайда. Вижте му ума, че му кройте аба. Брада порасла и ума изпасла. Родил се теле, умрял вол. Какъвто беше Петърчо, такъв е и Петър. Викал вълка да му варди овцете. Турил на кочина прозорец и на курник катанец. Слязъл от кон, качил се на магаре. Искал да забие един гвоздей, а заптисал цялата къща. Има за пет пари ум, а ще ми става кум. Очите му на тила, а акълът – в потурите. Дал му Господ бой, не дал му ум. Бой има, а акъл няма. Ходил да носи дърва в гората. Теслата му не сече. И той е от нашите братя, абдалите.*

♀ *Дългокоса, крапоумна. Две жени, три бели.*

Ограниченост: ♂ *Девет души овчари с една лъжица яли и пак вълка не видяли. За слепите продавачи има и слепи купувачи. Вол без рога. – за див, прост човек.*

Тъкмо обратното на наложеното мнение, прави впечатление огромното количество ♂-паремии, осмиващи глупостта на мъжете, в сравнение с нищожния брой ♀-изказвания. Това, както вече казах, вероятно се дължи на изключителната важност, която имат интелектуалните способности за лидерската позиция на мъжа и в дома, и в семейството.

Телесни потребности и излишества

Телесни потребности: ♂ *Храна брада глади. Гъстата каша пояс разнаша.*

Пиянство: ♂ *Пияницата ходи на механата като кучето на касапницата. Кесията му при ханджията. Кръчмарите му пазят парите. Каквото изчука, изпука. Пиян запива-допива, ама лозе не копей. Капка по капка, па после без шапка. Виното и дяда разиграва. На момците бъклица, на момите къклица. Ако искаш да знаеш де има хубаво вино, питай де ходят поповете да пият или да се черпят циганите. Ходи пиян и залян, па на работа да ще Господ. Пиян като циганин. Ако мъж ми варди механите, мъж ти що търси при него?*

♀ *Зарекла се баба да не пие вино, заселила се в зимника. Вино баба весели (от виното са тез бели). Виното и баба подмладява. Пази Боже от бясна свиня и пияна жена. Мома вино не пие, коза сено не яде; козата на копата, момата с оката. Гръцките моми вино не пият, а с шишетата по къошетата. На̀ ви, майка, по чашка, а майка ще пие от черното шише, че жалее баща ви.*

Приведените примери свидетелстват, че пиянството е порок, характерен за мъже и жени, за млади и стари. Докато мъжете обаче обикновено ходят в кръчмата, жените предпочитат да пият у дома. Мъжкият алкохолизъм нераз-

ривно се свързва и с агресия: *Който пие, той се и бие. От дума на дума пияницата ще се хване за суровицата.* Пиянството на женения мъж има тежки последици за семейството, защото върви ръка за ръка с безделието и бедността. В някои пословици пристрастието към алкохола се отнася към представители на конкретен етнос и се определя освен по джандърен признак и като етнокултурен стереотип.

Разврат и похотливост

В редица паремии се оглежда оценката на социума за нарушенията в нормата на сексуално поведение между половете. Десетки пословици, някои от които подигравателни и дори вулгарни, показват острото отношение на обществото към разюзданото сладострастие на отделни индивиди и от двата пола от различни възрасти. Особено на прицел са старите развратници, които тичат подир млади жертви.

Който гледа надолу, мисли за голо.

♂ *Главата му за хляда, а долната за два града. Горнио хубаво хортува, ама долнио го не чува. Горнята глава мъдрува, ама долнята лудува. Долнята глава изяда горнята. Долнята глава надвила на горнята. Когато долната глава се вдигне, горната омеква. Оставил дядо баба, та се уловил за кака. Оставил попа попадийката и уловил се за комиийката. Душа му иска женско да стиска. За женско въздъхна и издъхна. За женско чак до Френско. Душата му излязва, той за п... бленува. Къс кожух, дълги м..., шарени чорапи. Сиромашия до шия, к... до колене. Не ми стигат кахъри, и к... ми са топори.*

♀ *Грях му пише на мъж, ако си не стори сайгията на жена да ѝ се не моли. Жена само кога я ръве куче и кога минува дървен мост, тогаз може да не мисли за мъж. Пази ме, Боже, от мъж, който не може. Навири ли кучка опаш, кучетата вървят по нея. Стара баба за работа, а пък млада за срамота. Що щеш на пазар, кога не купуваши, нито продаваши. Меки очи, мокри поли. Милостива Мара на секиму дала. От меко лице девето копиле. Защо ти е, бабо, дупце харвало? – От подавки, синко. Арна и работна, ама шаренка. Дръж ми, мари, копелето, да ѝ кажа на тая оросния. Игрят ѝ очите на четири. Кучи се като гъивендия. Не ѝ е чиста помята. Не ѝ е чиста боята. Много е мръдлеста. Много е милостива. От еснафо е. Шегобийка жена – заман на вратата.*

Характеристиката на човешката сексуалност се конструира на базата на модели на поведение при животните, в метафорични изрази като: *Петел яри и старата кокошка. Разхожда се като петел около кокошки. Пусни петел на купище да ти бори кокошките. Яри ги като петел. Борили се два сокола за една соколица гола. Стар кон млада трева ище. Стар кот млади мишчета лови (гони). Дъртийо бик рита и на мъненките кравета. Старият вълк малките ягненца обича. Малка кокошка, а около големия петел.*

За хомосексуалните отношения открих само едно устойчиво сравнение: ♂ *Втурнал се като манафин за дупе* (Кювлиева 1986, 256).

Нечистоплътност: ♂ На брадата му щеш намериши и от Бъдни вечер от меда, и от Великден от яйцето. Ноктите му стават за мотика. С ноктите си може да оре. Калугерска шапка и мухите сбира.

♀ Отвънка гиздава, отвътре гнидава. Отвънка свила, отнетре свиня. Надвор куклица, а дома църна пануклица. Навън лепа, въщи слепа. Всичко Мара втасала, само не се сресала. Всичко Мара втасала, само вежди не теглила. Вонеца риба мащерка иска. Търсила Мара коланя, та си засрала герданя. Чиста Мара и пречиста и цървуля ѝ у гърнето. Булката отребила едина кът, а в другия се нагнездила. Чиста Кина непрана ходи. Чиста Кита с газо у зелнико. Кръсти, водо, свекървина риза. Видяла вода свекървина кошуля. Отка `ткана непрана.

От примерите се вижда, че докато представата за чистоплътност при мъжа се простира само до неговата лична хигиена, то жената е отговорна не само за собствената си спретнатост, но и за тази на своя съпруг, децата и къщата, както и за хигиената при приготвянето на храната. Донякъде това се приема като пасивно качество у мъжа, което зависи от жената. Именно в този смисъл се казва, че *мъжът носи жената на ризата си*.

Нравствени качества

Недостатъци: ♀ Дотолкоз кусур и у кадиевата дъщеря се намерва. И царската дъщеря не е без кусур. (+ социален стереотип. Знатното е с високо качество, но и у най-доброто има недостатък.)

Горделивост, надменност, големеене: ♂ Да ми казват кметов брат, че ако ще да умра от глад. Курдисал се, като че ли има в гората хиляда овце. Курдисал се като ръждив пищов. Големей се като петел на стобор. Перчи се като селски чорбаджия. Надува се като пуяк. На ножа му муха не каца.

♀ И решетарката мъжа си с търговците го брои. И циганката позна, че съм хаджийка. На голям ден съм родена, на по-голям съм кръстена.

Неоснователно големеене: ♂ Поясът му широк, гърбът му гол. Калпак за почет, глава за помет. Кога стана кюмюрджия, кога вратът му почерна. На гол корем – чифте пищови. Препасал сабя на гол корем. Конят за четирийсе, самарът му за петдесет. Султан без гащи. У краката лъснат, у главата блъснат. Когато го няма паунът, пуякът се надува.

При представителите от двата пола е различен поведът за пробуждане на горделивостта. При мъжа това е властта, издигнатото социално положение, доброто имуществено състояние, дори самата принадлежност към силния пол. При жената често пъти причина за големеене са неща, които са извън самата нея, но с които тя по някакъв начин се идентифицира: самият ѝ съпруг, тържествеността на деня, в който е родена или кръстена, както и издигането ѝ в религиозната община.

Нахалство: ♂ Дай му кон, че му дай и седло. Дай му жито, дай му чувал, че ги занеси и на воденицата. Дядо попе, хазър си дошъл да ръсиш, я дай на

жената една вода! На прост човек кажи му добрутро, он че те накара да му помогнеш да си издяла корито. Барабар Петко с мъжете.

♀ Неженена сватя себе си наклатя. Станала дъщерята, наместила се снахата.

Религиозност – безбожие – лицемерна набожност: ♂ Сутрин набожен, деня разложен, вечер пиян. Очи на икони, ум на кокони. На лице светец, на сърце крадец. Денем светец, нощем крадец. Наяве варди мравите, а тайно краде конете. От попов син прокопсия няма: той става я гайдар, я говедар, я хайдук.

♀ Ако не бяха женски грехове, не би имало калугерски мехове (корем). На хорото ходила, пък на черква ще иде.

Непостоянство: ♂ Джуро са вечер жени, сутрин са разжени. Срецини – залюби, отмини – отлюби. Брадата му не сече на едно място. Върти се като калайджия.

♀ Лети като пеперуда от цвят на цвят.

Самохвалство: ♂ Всеки си хвали булчето. Всякой мечкар казва, че неговата мечка по-хубаво играе. Ходи дядо и дойде, мечката влече за ухо.

♀ Да знае Мара кога е шарен зелник яла! Да знае Мара кога е кумувала и на тъпан грош дала. Ако не съм кумувала, поне през плет съм гледала. Бабини хвалби бърдо ги хаби. Всяка циганка своите вретена хвали.

Използвачество: ♀ Що ще хитра була в празна кула.

Самонадеяност, самомнителност: ♂ Ако умра аз, кой ще оправя селото. Едвам се научил да вдява, и надминал майстора си. Той ще оправя с гърба си кривите дървета на Балкана. С брадата си света лъже. Ходил е барем два пъти на воденица.

♀ Марта жена и аз жена, какво ще ми стори.

Безсрамие: ♂ Галила го мама, за да няма срама.

♀ Ако бе я срам, не би ошла там.

Грижа – безгрижие: ♂ Овчарят и куцата овца не оставя. Който овчар спи, без агнета остава. Накривил си калпака.

♀ Размислена жена непрана ходи.

Празното грижене: ♀ Ако падне теслата от тавана, ще убие Ивана; олеле, какво зло стана! Олиле, майко, плачит детето. Плаче за конника, че си махал краката. Загрижила се попадията, че на попа израсла брада.

Капризност: ♂ Дали на влаха краставица, той я не ще, че била крива. (+ етнически стереотип.) Вали ли дъжд, овчарят се оплаква, че му е мокро; не вали ли, оплаква се, че няма трева. Бащин и майчин син.

♀ Имала го, наимала му се.

Кавгаджийство: ♂ Пуснал си пояса да се влече и чака някой да го настъпи. Размениха си шапките. Отишъл на сватба жените да гълчи.

♀ Кавгаджийка жена – змия лютица.

Темерутщина: ♂ Сърдит купец, празна му торбуличка. Разсърдил се Горан, а гората хабер няма. Намръщил се, като че ли са изяли бащиното му имане.

♀ Начумерила се като баба Марта.

Инат: ♂ Брада сива, глава дива. ♀ Не ще баба у рай.

Лудост (лекомислие): ♂ Лудият се познава по тоягата, а лудата – по китката. Сам се Келчо забавлява. Риза няма, гайда иска. Лудият кон или ще окъоравее, или ще окуцее.

♀ Плен се плени, чума мори, Мара си се реши. Боса ходва, хоро водва. Биле ли си яла, та си полудяла.

Лошотня: ♂ Хаирсъзинът няма рога да го познаеш, той се познава по това що върши. Очи кръвнишки, поглед хайдушки. Вълкът овца (овчар) не става. От поразник добро не чакай. Оцет, който не е лют, и домакин, който не е зъл – нищо не струват.

♀ Змия усойница. Съска като пепелянка змия.

Неблагодарност: ♂ Кога ти трябвам: бачо Кое; кога не ти трябвам: лудият Кое.

♀ Изтъках си платното, ритам ти кросното.

Дискретност – недискретност: ♂ На умните работите сал брадите им ги знаят. Дай му лула тютюн, да ти изкаже и майчиното си мялко.

♀ Жената не казва сал което не знай. Иван на войска, Иваница новини разказва.

Лъжа: ♂ Лъжата не се засрамва от брадата. От половин кило риба изкарал три кила хайвер. Бял мъж, чер лъж.

♀ Ако врачката познаваше, най-напред на себе си би познала. Що е баба напрела, гъските го опасли. Прела баба три вретена, и трите ги изгубила.

Алтруизъм – егоизъм: ♂ Дал си и шапката от главата. Едному горяла къщата, друг иска огън да си запали лулата. Аз що извлача, булката го изприда. (преносно: каквото изработя, околните го изядат, а не остава нищо за мене.)

♀ Всякога давала баба милостиня, веднъж не дала и сякаш хич не давала.

Скъперничество: ♂ Коня дава, юларя не дава. За гвоздеа изгубва подковата, а за нея – и коня. Не се оженил, че нямало място за люляне (булка). Един имал жълтица, оженил се с нея и му останало. Скъп баща – крадлив син.

♀ Свидлива майка – крадливи деца. Ако ти се свиди маслото, не става кашата хубава. Мушица го прави, ако го правеше баба, щеше да ти напълни паницата.

Лакомия, алчност: ♂ Дали на Марко две, той поискал три.

♀ Намерила баба скубано, ама иска и щипано.

Разсипничество: ♂ Конят за четиресе, самарът му за петдесе.

♀ Да знае Мара кога е кумувала – на тъпан грош дала, на булката кръст немала.

Качества, за които се откриват само ♂-паремии

Съобразителност – несъобразителност: Гледай коня, а не оглавника. Ако ти е конят слаб, не прескачай с него трап. Ножът е за потреба, а не за

повреда. В битка куриум не се дава назаем. Сабя се на война в заем не дава. Който плюе срещу вятъра, плюе на брадата си. Продай си коня, та му купи юзда. Вълк, ако го турши да ти пасе овцете, той всичките ще ги издави.

Решителност: Веднъж, ама като мъж. Брадва без топоршика не плаши гората. Дървена сабя кръв не пуца.

Колебливост: Чуди се в коя воденица да сипе житото си. Който мисли сетнините, юнак не става.

Отмъстителност, закана: На пояса си го затиквам.

Качества, за които се откриват само ♀-паремии

Скромност: Скрила свецта под крината.

Безцеремонната и неуместна деловитост на някои жени: Повтори ма, ако ще ма повтаряш, или да си наложа сокая.

Занесеност: За глухите баби два пъти камбана не бие. Усетила са Мара, че под нея бара. Дали съм Гуга, или съм друга.

Душежни свойства и поведение

Добро настроение: ♂ Накриви капа, че тръгни.

♀ Весело сърце къделя преде. Добра мисла хурка преде.

Омраза и вражда: ♂ Катран му капе от брадата. Косъм от мустаците му да погълнеш, ще се отровиш.

♀ Живеят като снаха и свекърва. Не питай стопанка, ами душманка.

Закана: ♂ Ако ме хватиш за брадата, ке те хванем за гърлото. Ако ми не дават по-голямата, ще ма молят с по-малката (дъщеря).

Разочарование: Не викала баба дяда да ядат, викала го дърва да цети.

♀ Потурчила се Мара да не носи свински цървули, а тя обула кучешки.

Виновност: ♂ Самичък си докарал вълка в кошарата. ♀ Бедят ме, мамо, хората. – Бедиш се, дъще, сама-си.

Безизходица: ♂ Да плюеш нагоре – върху лицето си, да плюеш надолу – върху брадата си. Загазил като Марко на Косово поле.

♀ Дала баба пара да се хване на хорото, дала две да се пусне, ама не я пуцат.

Недоверие: ♂ На калпака ми разправяй.

Преструване: ♂ Не яде Димо ери, кога не намери. ♀ Не щяла кумицата, а облизала паницата.

Съмнение, подозрение: ♂ Добри са бевреците, платът да видим какъв е. Кой го знае от каква вълна му е капата.

Напразно мечтаене: ♂ Намерил клинец, трябват му още петнадесет и четири петала – та кон. Сбира клинци да си прави кон.

Упоритост, настойчивост: ♂ От един удар дървото не пада.

♀ Дорде детето не заплаче, майка му не му дава да суче.

Прекаляване: ♂ Ако се оплакваш всекиму, скоро си съдираш калпака.

Пренебрежение, презрение: ♂ Не те питам за колко пари ти е капата. Кой го бръсне него! Не го бръснат за слива.

♀ *Като ми пееш, Пенке ле, кой ли ми те слуша. Гледай си хурката.*

Подсещане: ♀ *Тебе думам, дъще, сеидай се, снахо!*

Разобличаване: ♀ *Хитра Митра зад вратата седи.*

Злословие: ♂ *Който слуша хората, напуца си жената.*

Бързина: ♂ *Който по-напред поиска девойката, негова е.*

Прибързаност: ♂ *Още не доиъл до водата, гащи събува. Още не видял реката, събул гащите. Дорде не си убил мечката, не продавай кожата ѝ. Още коня не яхнал, нозе замахал.*

Отвлечени категории

Пределно абстрактни онтологични отношения народният мъдрец е изразил чрез конкретни образи, измежду които и такива с джендър мотивация.

Съответствие, взаимност: ♂ *Който си има брада, той си има и гребен. Каквото селото, такъв и кметът.*

♀ *Каквото преде майката, такава тъче дъщерята. Бели крака – желти чехли.*

Несъответствие: ♂ *Всяка шапка не уйдисва на всяка глава. Фина феса на келява глава. На гол корем чифте пищови. На гол мях сабя не мяза.*

♀ *Жълти чехли на спукани пети, кован гердан на келява шия прилича ли. Златни мингуши на келяви уши. Вити гривни на шугави ръце. Чифте чапрази на голи гърди не прилягат.*

Невъзможност: ♂ *Два калпака на глава се не носят. Всичко ще бъде, само на късето брада няма да поникне. Ако му пазиш гащите, не можеш му удари гърбът о земята.*

Причина – следствие: ♂ *Който е ходил на воденица, все ще има брашно на калпака му.*

♀ *Дорде кучката не вирне опашка, песовете не тръгват подире ѝ.*

Време: ♀ *Рядко, Радке, че да е сладко.*

Джендър и социални отношения

Българските паремии, принадлежащи към тематичното обединение *Социални отношения*, отразяват важен аспект на концепта джендър в патриархалното българско общество. Примерите по-долу показват, че сферата на обществения живот е била запазена територия за изява на мъжкия пол. Тук почти изцяло доминират ♂-ориентираните паремии. Само в пряко засягащи семейството и домашния бит области (Пари – безпаричие, Бедност – богатство) се появяват и ♀-пословици и поговорки.

Необходимост от управници и техният избор: *Мъчно е войвода да станеш, а то пари се лесно печелят. Войвода по сила и честност се става. Силна войска с войвода... Колкото и да е кескин магарето, ат не става. Кмет село брани, кмет село храни. Той коли кучето (т.е. запоядва, има най-голямо влияние). Той коли, той беси. (Има власт в ръцете и прави щото иска). Виж също Той пали, той гаси. Тежко в село на млад старейшина.*

Достойнство, авторитет: *И аз калпак нося. По-добре в село чорбаджия (кмет), а не в град кюмюрджия (протогер). Червата ти да се влачат, ще казваш: поясът (учкурът) ми се влачи. Да ме ритне кон барем, не ще ме е яд, а то ме рита краставо магаре. Ако се отлагаши всекиму, скоро си съдираши калпака. Който се всекиму отлага, скоро без шапка остава. На келява глава калпак не трябва.*

Лъжливият авторитет: *Брада има и пръч.*

Сговор, дружба: *Без дружина няма юначина. Ако имаш брат, имай и побратим.*

Взаимопомощ: *Брат, помогнат от брат, по-силен е от як град. Помагай на комшия си да му гасиш къщата, за да не изгори и твоята. Два сокола на голям орел надвиват.*

Поведение на големците помежду им: *Когато атовете се ритат, магаретата по-доброто сено изяждат. Вълкът дави лесно това стадо, дето се псетата ръфат.*

Облаги от властта: *Кадия станеш ли, масло много.*

Отношения между властници и подчинени: *Един вълк стига на едно стадо. Вълкът яде и от броено стадо. На чорбаджията волята – на сиромаха неволята. Не вярвай велможата – одира ти кожата. Сит вълк пак овцете дави.*

Приспособимост към властимащите: *Волът, ако си влачи хомота мълком, не го бодат по гърба. Който се кон не води, той се повече язди. Който е побратим с камиляря вратата му трябва да са високи.*

Безпринципност: *Чийто кон яхаш, неговата песна пей! Да живееш между вълци, ще се овълчиш и ти. С вълците вълк бъди.*

Издигане на човек без нужните качества: *Родился за мотика, направил го владика. Света го има за магаре, ний го имаме за владика.*

Амбицията на некадърника: *Не бива го за говедар, иска да стане цар.*

Промяна в социалното положение на две поколения: *От свирец – поп, от поп – свирец. От говедар – поп, от поп – говедар.*

Властолюбие: *Нека да съм цар (бей), та и гладен да съм. Нека да съм цар, та нека съм и с цървули. Кмет да съм, та на лед да съм. Три хайдути, девет капитана.*

Нагаждачеството: *До пладне е Илия, от пладне е Алия. Днес Петко, утре ефенди. Кога се потурчи и турска чалма нав! Колата му с две колела, та се върти и насам, и натам. Интереса върти феса.*

Връзкачество: *Да видим кой кум, кой сват, кой на булката брат. Да ме обича владиката, че нека ме мразят дяконите.*

Продажност: *Стани на дявола ортак, доде минеш моста.*

Подлизурство: *Маха си пес опашката, доде грабне джигера. Стои като поп пред владика. Клати му шапка. Думай му аго, да му е драго. На чужди гащи учкур не ставай. // Мазна Гана.*

Рязката неблагоприятна промяна в положението: *От чорбаджия –*

кирадгия (тамбурджия). Днес везир, утре резил. Днес господар, утре говедар.

Социални противоречия: Воловете орат, конете ядат.

Насилие, гнет: Който вади нож, от нож умира. Кмет кметува, бяс бесува. Разиграва си коня.

Борба на слаби срещу силни: Ако ти са мили рогата, не се боди с агата. Искаш хем да сме юнаци, хем да ни стоят рогата. Който вдига рогове, остава без уши. Бие се като сляп пръч за празни ясли. Фил с петел не се бори. Шут с рогат не може да се боде. Куция вълк всяко куче го дърпа.

Престъпност в размирно време: Вълкът обича мъглата.

Пари и имот: Имаш ли пари, всеки те иска за татко. Човек без пари като магаре без самар. Парите опопват и магарето. Парите излъгват жената, а жената мъжа.

Безпаричие: Празен мъж – остър нож, празна жена – сама злина.

Бедност и богатство: ♂ Искан да се жени, а няма пари да се обръсне. Девет братя – едни гащи. Ще си купя гащи – да видим кога ще. Гол като сокол.

♀ Всичко има Радка, току си няма шарена забрадка. Дочака ще Мара топла попара. Да имахме сиренце, надробявахме попара, ами хляб няма. Кога има масло и брашно, и моя баба знае да меси тутманик. Гложди, бабо, сухи дренки доде дойде топла пита! Качамак булка доведе, а никакъв я пропъди. Ходила Цаца на Враца, чудно е чудо видяла: жена мъжа си продава за две глави червен лук, за три чушки пиперец. Придай, придай, Пиперко, да порастат децата!

Джендър и трудова дейност

Важен аспект на концепта джендър е и диференциацията в обществото на трудовата дейност полове. В този му план той се оказва част от пословици, отразяващи отношението към труда, умениято и сръчността, (не)оправността, празното суетене и пр. характеристики на активната личност.

Труд – трудолюбие: ♂ Който е работен, ще бъде имотен. Затънат ли ти колата, не чакай Крали Марко да ти ги направи. Питали вълка: Защо ти е дебел вратът? Рекъл: защото сам си върша работата. Силният мъж преполовява дните. Лете измикаря, зиме господар. Работи като кърт, яде като вълк. Работа без мъж святкане без дъжд. Който лежи, той тъжи; който оре, той е добре.

♀ Вечер на черясло, сутрин на повясмо. Иглица – кметица, хурчица – боярчица. Колко мъки вижда хурката, доде напълни вретеното. Който шъта из двора, той играе на сбора. Боже, прости, рано свести – кога петел на гноище, и ние на огнище. Петел на купище, хурка на огнище – спореж на вретено. Тропнете, бърда и ницелки като млада невяста! Ударна мома праздна не седи. Работната снаха по-драга от своя мома.

Мързелът: ♂ Мързеливият носи със себе си сиромашията. Бърз на лъжица, хром на теслица. Яде като мечка, а работи с клечка/ като буболечка.

Ако го боли, както го мързи, отдавна да е умрял. За работа – дете, за самун – мъж. Накарай Мързля на работа, да тя научи на память. Накарай хайдутина на работа, на ум да та научи. Иди, Пенчо, за дърва. – Ако спрегнеш воловете и ма качиш на колата, да ида. Гайда къща не храни. Откинал краставица, вдигнала му се плюскавица. Види Мързю оти нема що да яде, и почна да работи. Прати го на работа, да ти каже: вълци има на пътя. Аз господин, ти господин, ами кой ще тури житото в хамбара? Легнал на кълка като поп. Лежи като селски чорбаджия. С един замах не се отсича дърво. Излежаването и ракията са най-късият път към бедността.

♀ Мързеливата жена къща запустява. Галена жена хурка не преде.. Измък – примък. Стани, топуз, та премети/ клади огън. Два дни пряла, три дни яла. Кога ся лозе копае, баба ся потае. Мързи я да работи, а ходи да се ръготи. Остала Трена без вретена. Мързеливата жена по комишиите преспива. Комкай ме, попе, низ дупка – всеки съм празник изпразнувала. Крива хурка, криво вретено, зини, халище, погълни ме! Мързеливата булка срещу празник преде. Сетила се леля за къделя, пък то било срещу неделя. Ако не беше мръкнало, не можехме ошета. Мързеливите жени в събота вечер се разработват. Пипкавата жена въшки я ядат. Пет месеца, пет дарака, кога ги извлачила горката. Аз ваша, ти наша, кой ще вари каша.

Занаяти и занаятчи: ♂ Дюлгеринът, кога вали дъжд, седи у комишията, че неговият покрив капе. Ковачът си има клеци, да не си гори ръцете. Кираджията кяр кярил, кесето си загубил. Дръндар света не плаши – дете седи, там праши. Шивачът незакърпен ходи. У грънчар ново гърне няма. Обуцарят все със скъсани обуца ходи. Обуцар хаджия няма. Гайда къща не храни. Майсторът ако лъже веднъж, калфата дважд. Грънчарят, като тръгва с кола грънци на път, се моли на бога да не му се препъва кобилата. Какъвто търговецът, такъв и мющерията. Бостанджията иска дъжда, а кирмидчията – слънце. Кой с кого, воденичарят с водата се бори. Друго мисли кираджията, друго – ханджията. Памукчията от бяло куче хас не струва.

♀ Яж, Пено, сирене, че си овчар сакала.

Неоправност и разсеяност: ♂ Отишиъл Шабан на мечки, забравил си пушката. Отишел да оре, ралото си забравил На дърва отишиъл, брадвата не взел.

♀ Загубила си булката черяслото зад вратата. Била на хорото, а гайдата не видяла. Баба видяла иглата на копата, а копата не видяла.

Опитност и кадърност: ♂ Учи дяда си попа как се кръщават деца. Учи стареца как се пасат кози. На бостанджия краставици продава. Старият вол в браздата го слагат да оре. Имаш ли занаят, имаш и канаят. Гайдата не прави овчаря. Изпекъл занаята. Бъди бърз терзия, защото ще продава хиляда игли за пара. Грънчарят, откъдето иска, оттам слага на гърнето дръжката.

♀ Знае баба всякакво хоро/ и друга уличка. Не учи баба как се дете бави.

Недей учи Варвара как се прави попара. Да ти сготви, та пръстите да си оближееш. Всяка калугерка не става игуменка.

Липса на опит и некадърност: ♂ Клисав мъж жена не храни. За две жени мъж станал, а нож не похванал. Готов за лов като пушка без ремък. Померил в главата, ударил в краката. Много занаяти, празни му ръцете. Майстор Груйо вретенаря – от три буки три вретена и едното наддадено. Майстор съм, майстор, в гора съм расъл. Майстория кози пасе: пет закара, три докара. Не знае да си върже гаците. Пасъл на патрика магаретата, колко годин става. Майстор Хватьо девет занаята знае: борина цепи, катран вари, скрипци прави, трески бере.

♀ Рачник правила, раците живи оставила. Намерила лозе, не намерила грозде. Майка ми е веща, знае как се вари леца. Баба не види купата, та ще иглата. Сама-самица, бърза-бързица.

Безредие: ♂ Където има много овчари, там овцете се губят. В която гемия има много капитани, тя може да потъне.

♀ Много баби, хилаво дете. Побъркана прежда на стан се не слага. Загубила си булка черяслото и го намерила зад вратата. Утребила булка единия кът, а в другия се наместила. Всеки мъж с нови гащи: моят ни нови, ни вехти.

Празно суетене: ♂ Без работа Мую мухите скопява. Подковава мухите.

♀ Шие, пори, наша Мара, празна да не стои. Шила, прала наша дева, празна не седела.

Бавенето и закъсняването: ♂ Бързата работа – срам за майстора.

♀ Да шия ли, да пера ли, утре Великден.

Самозванството: ♂ Майстор Тричко знае всичко. Скопява псетата, да му викат „майсторе“.

Търговия и търговски отношения: ♂ Да имаш в Черно море гемия, в Турция мюлк, във Влашко жена – не си стопанин. Да ядем и пием братски, да се пазарим душмански. Всеки иска да наточи брадвата си. Тръгнал Киро на кирия, но останал без сирмия.

Слуги и работници: ♂ Верен слуга дясна ръка. Верен слуга здрав ключ. Добър слуга става добър господар. Слуга да чува и да знае много, ала да говори малко.

♀ Вярна слугица – рада/честна/мирна домовница.

Въз основа на приведените примери можем да направим следните изводи: От морфологията на имената за лица, упражняващи свободни занятия, които се срещат в паремииите (всички от м.р. – терзия, грънчар, дюлгерин, ковач, ханджия, кираджия, обуцар, воденичар, цигулар, търговец, овчар и пр.), ясно личи, че професионално ангажирани в миналото са били само мъжете. Наименованията на характерни инструменти (гайда, брадва, пушка, рало, нож, теслица) или действия (пасе, кръцава, оре) в ♂-паремииите отчетливо очертават техните активности извън дома. Единствените имена на лица според дейността им в ж.р., които засвидетелствах в изследвания масив

пословици и поговорки, са *калугерка* (*Всички калугерки не стават егуменки.*), *служица* (*Вярна служица, рада домовница.*), *тъжачка* (*Мъртвец без тъжачки не бива.*) *винарка* (*Виното не чини, винарката по чини.*) и *баба* (*Не се е мил, откакто е бабата къпала* *Защо бабата, дето ти е отрязала пъпа, не ти е отрязала главата. Бай, бабо, да ме не срещне мечката, че ако ме срещне, тя ще ме изяде.*). Тези думи ясно очертават активностите, присъщи на жените в миналото. За тях било прието да се омъжват, да раждат деца, да управляват къщата, тъй като се считало, че работата навън създава проблеми от морално естество. Жената била отговорна за дома и семейство, а мъжът имал грижата за материалното осигуряване. Сравни поговорката *Мъжът е гостенин в къщи*. Домаседството се счита за женска черта, докато работата извън къщи е приоритет на мъжа: *На жената уреда е до прага, извън прага – на мъжа е*. Словесното окръжение в паремииите с концептуален център думата *жена* или неин хипоним разкрива сферите на нейната трудова дейност – ръкоделие, приготвяне на храна, подходяща селскостопанска работа: *Три баба лен, да се мине ден. Нямала була вретено, та затова не прела. Болят Неда пръсти, да не мъне гръсти. Когато жена не ще да меси, тя три дни сее. Всяка була знай да меси шарен зелник, кога има шарило. Бонкина клашник къс, а без ресните двама по-къс. Видяла Неша, че са смеят децата на харманът, размяла се и тя в хаванът*.

В много притчи наименованията на различни средства на производство, трудови действия или произведения на човешката дейност заместват на базата на метонимичен пренос първичните *джендър* компоненти *мъж* и *жена*, които присъстват в изказванията само на когнитивно равнище, и насочват обобщението към сферата на трудови активности на отделните полове: *Вечер на черясло, сутрин на повясмо. Иглица – кметица, хурчица – болярчица. Колко мъки вижда хурката, доде напълни вретеното. Мотовила-вила – който сече мотовила, жената му умира. Ръкавенко мой, спроти попа стой. Седи ми рунце, седи ми, още е дълга година, още е Лазар далеко. Брадва без топориска гора не плаши. На гол тумбак чифте пищови. Гайда къща не храни*.

Концептът *джендър* се явява част от пословични фрагменти, отразяващи различни социални стереотипи. Най-характерен и най-пълно представен е *джендърно-социалният* стереотип *поп* – *попадия*: *Попът пее, попадията отпява. Попът проси, попадията износи. Попът гледа празниците, попадията – порязаниците. Попът учи хората, а хората – попадията. Оставил поп попадийката и уловил се за комиийката. Научила се попадията как да посреща владиката. За толкоз и попадия шавнува. Загрижила се попадията, че на попа му порасла брадата. Той и стара попадия излъгва*. Макар и по-слабо, застъпени са *джендърно-социалните* стереотипи *цар*, *чорбаджия*, *кмет*, *болярин*, а също и *гражданин/гражданка* – *селянин/селянка* които имат отношение и към категорията *пространство*, очертаващо границите на свое и чуждо: *Докле гражданката запали свещ, селянката са ожени* (дълго канене, колебаене и изчакване); *По-добре в село чорбаджия, а не в град кюмюрджия*.

По-добре да си в село кмет, а не в град протогер (достоинство, авторитет). Виж също *Каквото има царицата, има го и магарицата*. (Под магарица се има предвид жената с прост произход, бел. – Т.И.).

В някои джендър паремии е отразено и отношението на българина към чуждите народи, което е отрицателно маркирано. Сравни *Българки са и хубави, и сладкодумни, и сладкопойни, но Гръцките моми вино не пият, а сишишешетата по къшетата* или *Циганката, и царица да е, пак ще ходи да проси. Ако умре агата, булата има друг в торбата*. По-рядко се изразява положително отношение: *Влашка жена е като планинска коза. Бяла като кадъна*.

Обобщение

Джендър мотивираните притчи отразяват половата характеристика на индивида според неговата възраст, социален статус, етническа принадлежност, разкриват отношенията *мъж – жена, мъж – мъж, жена – жена*. Най-много са прецедентните текстове с оформящите ядрото на лингвокултурния концепт *джендър* лексеми *жена* (190) и *мъж* (63), следвани от други лексеми със семантичен компонент ‘полова характеристика’ в пряка номинация: *майка* (63), *баща* (29), *баба* (63), *дядо* (20), *мома* (47), *ерген* (7), *момиче* (7), *момче* (5), *брат* (41), *сестра* (4), *син* (25), *дъщеря* (11), *кум* (20), *кума* (1), *кумица* (2), *циганин* (25), *циганка* (3), *цар* (36), *царица* (2), *поп* (75), *попадия* (8), *юнак* (36), *войвода* (3), *войник* (1), *хайдук/хайдутин* (16), *капитан* (1), *калугер* (12), *калугерка* (3), *егумен* (1), *егуменка* (1), *комшия* (13), *комшийка* (1) и т.н. Към преките номинативни единици със семантичен компонент ‘полова характеристика’ се отнасят и немалко имена на лица според дейността им (почти без изключение от м.р.).

Имената *мъж* и *жена* се появяват в атрибутивни съчетания: *женина воля, женина къща, женино имане, женска кола, женска сръдня, женска беля, женски език, женско естество; мъжко сърце, мъжки петък* и пр. Виж също и за другите лексеми със семантичен компонент ‘полова характеристика’: *ергенска любов, момински срам, бащино огнище, бащино имане, бащина и майчина клетва, майчини сълзи, майчино сърце, майчино мляко, булчина крава, попски мех, юнашко сърце, хайдушки поглед, калугерска кесия, царев съд, царска сила, царска сабя*.

Някъде се употребяват умалителни форми: *мъжец* (*Нека е мъжец, ако ще и от калец.*), *женица* (*Женица – света горица. Женица е душица.*), *момица* (*У главица момица, у гъзица вдовица.*). Деминутивността в тези случаи отразява емоционално отношение – галовно или пренебрежително.

Общите нарицателни със семантичен компонент ‘полова характеристика’ в много случаи се заменят от лични имена, най-често за постигане на вътрешен ритъм и рима в изказването: *Грую, Киро, Койо, Иглика, Кита, Мара, Неда, Рада, Тодора, Трена*. Тук трябва да отнесем и характерологичната ономапоея: *Гиздо – Гизда, Гольо, Бежан, Стоян, Келчо, Мую, Мълчан, Мързян, Нещян, Трещян, Хватю, Вихра, Прихра*.

В *джендър* паремиите са широко застъпени образните употреби. Като лексеми със семантичен компонент 'полова характеристика' въз основа на метонимичен пренос се употребяват наименования на първичните и вторичните полови белези, части от облеклото, инструменти от трудовата дейност на мъжа и жената, на базата на които се развива богатата фразеология. Многоплановостта на тези образи зависи от количеството асоциации, свързани с разкриването на различни качества на мъжа и жената посредством разни техни атрибути от предметната сфера. Особено разпространена в ♂-паремиите е употребата на думата *брада* като название на вторичен полов белег на мъжа (36 паремиологични единици), и *калпак* или *капа* и *шапка* като наименование на част от облеклото на мъжа (15 + 13 + 6 пословици и поговорки). Много от употребите са придружени с прилагателни имена, които поясняват коя от асоциациите се актуализира. Например по отношение на брадата обикновено се подчертават нейната гъстота, белег на мъжественост (*голяма, царска*), или цветът ѝ като характеристика на възрастта (*бяла, сива, посивяла*). В един случай тя е определена като *зла* на базата на пренос на качество от човека върху неговия атрибут (*На зла брада зъл брич.*) По отношение на калпака пък се изтъква външният му вид (*съдран, рунтав*), който съответно отговаря или контрастира с личностната характеристика на неговия притежател, или пък се посочва начинът му на носене като израз на вътрешното разположение на духа.

Тези образи са носители на различна конотация. Така напр. калпакът е символ на достойнството и авторитета на мъжа (*И аз калпак нося. Ако се отлагаши всекому, скоро си съдираши калпака. Жена му му носи калпака.*). Оттук и означаването чрез него на прилика и съответствие (*На келява глава калпак не трябва. Според юнака и калпака.*). Но той също така може да бъде само формален белег, който няма нищо общо с истинската мъжественост (*Глава да има – калпаци много. Главата не е само за калпак*).

В основата на широкото и многообразно използване в *джендър* паремиите на зооними като лексеми със семантичен компонент 'полова характеристика' стои асоциативното възприемане на взаимоотношенията между животните и човека. В българската езикова картина на света названията на животни са носители на различни символни значения, които изявяват сексуалните стереотипи в тяхното многообразие. Чрез тях се разкриват интелектуални, психически, социални характеристики на мъжа и жената, особености на външния им вид, възрастови специфики и др. Зоометафоричната образност служи за експресивно оценяване на човека според неговия пол, базирайки се върху приликите в поведението на определени животни, от една страна, и мъжа, респ. жената, от друга. Прецедентните текстове отразяват оценката в *джендър* образи еталони, които имат пряко отношение към условията на живот и типа култура, обичаи и традиции на носителите на съответния език. Откриваме освен метафорична характеристика на мъжа и жената, информация за начина на живот, навици, поведение, външен облик на представителите на половете. Животни, които се асоциират с мъжа в българската паремиология, са:

От домашния добитък: бик (с наблягане върху сексуалността на животното), вол (с наблягане върху предназначението му за тежък физически труд), кон (ат) и магаре (с ценностно противопоставяне между тях), пръч, овен, пес (куче), кот;

От домашните птици: мисир (пуйка), петел, фил;

От дивите зверове: вълк;

От дивите птици: сокол, орел;

Животни, които се асоциират с жената в българските *джендър* маркирани паремии, са:

От домашния добитък: крава, магарица, кучка, котка;

От домашните птици: кокошка, ярка, яребица, пуйка;

От дивите зверове: змия, лисица;

От дивите птици: гургулица, соколица, кукувица;

От водните животни: риба.

Както се вижда, в паремииите с концептуално ядро зооним като лексеми със семантичен компонент ‘полова характеристика’ се откриват широк кръг от представители на животинския свят (бозайници, птици, влечуги, водни и др.). Очаквано, най-много са тези, при които обектът за сравнение е потърсен в най-близката среда на българина – домашните животни и птици (Витанова 2012, 140).

Измежду най-използваните образни употреби от зоонимията със семантичен компонент ‘полова характеристика’ в паремииите са:

От дивите животни – вълкът;

От домашните животни със стопанско значение – конят и магарето;

От птиците – петелът и кокошката.

Двоични имена, означаващи пола на животното и, метафорично, на човека, са: бик/вол : крава, магаре : магарица, кот : котка, пес/куче : кучка, пуйка : пуйка, петел : кокошка, сокол : соколица (Витанова 2012, 145).

Като компонент на *джендър* паремииите със зоометафора се употребяват и названия на части от тялото на животните, явяващи се техни първични или вторични полови белези: *Ако ти са мили рогата, не се боди с агата. Искаш хем да сме юнаци, хем да ни стоят рогата. Който вдига рогове, остава без уши.* Срещат се и наименования на части от тялото на животно, идентифицирано със съответния пол: *Женски пари, змийски кости.*

Има също примери за употреба на названия за различна възраст на едно и също животно, отразяващи *джендър* характеристики в различни етапи от човешкия живот: *Момченце и момиченце – конченце и теленце. Пред момини врата се ритат и атове, и магарета. Стар кон – стар ход. Дъртийо бик рипа и на мъненките кравета.*

На *джендър* паремииите, изградени върху зоометафора, е присъща нееднозначност на асоциациите, свързани с разкриването на различни качества на животните, често напълно противоположни. Например вълкът символизира единачество, самостоятелност и самодостатъчност, но също и агресия. Тези

паремии са широко използвано езиково средство за изразителна характеристика на човека по отношение на половата му принадлежност. Много от употребите са придружени с прилагателни имена, поясняващи коя от асоциациите се актуализира (*кравато магаре, люта змия, вонеща риба, шут овен* и т.н.).

Малко животни притежават предимно положителна символика (*сокол, орел, гургулица*). Превес има негативизмът (*змия, лисица, пуяк, пуйка*). При някои животни се наблюдава ценностно противопоставяне, например между *ат* (символ на физическа сила и благородство) и *магаре* (символ на лош характер, отстъпващо на коня и по сила, и по достойнство)¹⁵.

Постоянната употреба на зооними в *джендър* маркираната фразеология става причина преносното им значение да придобие универсалност в социума за означаването с тях на представители от единия или другия пол. Така, по пътя на кондензацията названията на животните в някои устойчиви сравнения се редуцират до една лексема (*глупава като патка – патка ‘глупава жена’, зла като пепелянка – пепелянка ‘зла жена’; навирила опашка като кучка – кучка ‘развратна жена’; надут като пуяк – пуяк ‘надут човек’; упорит като магаре – магаре ‘упорит човек’* (Кювлиева 1986, 62).

Освен зоометафори в *джендър* мотивираните паремии се срещат и други образни преноси:

– От растителния свят: *Най-хубавата ябълка свинята я изяда. Зрелите круши дивите свини ги ядат. Стар кон млада трева ище. Дърт пръч млада върба не кърши.* (с отразяване на отношение между животни и растения). Интересно е, че женският образ най-често се предава чрез растителна метафора, вероятно поради общата черта между растението и жената – пасивността им.

– От предметния свят на човека: *Два остри камъка брашно не мелят. Умре старио – падна от кукята дирекот.*

В развитието на езика образността може да бъде семантично преобразувана, при което вътрешната форма да се разминава с новата обективна съотнесеност на езиковия знак, да се заличи реалната връзка помежду им, вследствие на което настъпва фразеологизация. Така ♀-мотивирани изрази започват да назовават и мъжки качества, в което всъщност се съдържа и изключителната им експресивност и ирония. Например изречението *У момини тъпан тупа, у момчево збор нема* (СБНУ, X, 173) в буквално значение се употребява, когато някоя мома иска някое момче и си мисли това за свършено, че ще я земе, а пък момчето дори не подозира за това. Освен в този случай, преносно се употребява, когато някой се надява на големи почести и посрещания, пък то посрещачите не искат и да знаят. ♀-маркираният фразеологизъм *Пей ми,*

¹⁵ Установените културни модели за животни често не съответстват на техните обективни качества. Решаващ за създаване на метафоричните образи е човешкият опит, който има както универсален, така и националноспецифичен и индивидуален характер (Витанова 2012, 153).

Пенке ле, кой ли ми те слуша се използва изобщо за изразяване на пренебрежително отношение не само към жена, но и към мъж. Също за подсещане без оглед на пола на събеседника се казва *Думам ти дъще, сещай се снахо. Божва кравица* – наричат: 1) податлива жена, особено калугерките (срв. и изрза *божи биковце* за калугерите с явен еротичен подтекст); 2) въобще мирен, незлобив и простодушен човек, и пр.

Метафората е тясно свързана с друг компонент на образността – сравнението. Един и същ арсенал от образи се открива и при двете художествено-изразни средства. Но докато при сравнението се запазва самостоятелността на сравняваните реалии, в метафората те се представят една чрез друга.

Човек без жена като пън опален. Мъж без жена е като гърне без ръчка.

Сравненията в *джендър* мотивираните паремии най-често са с експлицитна форма, при което съпоставянето се извършва чрез съюза *като*, рядко *колкото*, *сякаш* и др. Има обаче и такива с имплицитна форма, без формално изразено сравнение (Черданцева 2004, 86). Това е особено характерно за поговорките, където умишлено се търси по-голяма стегнатост на изказа. Обикновено изпускането на думата за сравнение се съчетава едновременно с елипса и на глагола (най-често спомагателния): *Женица – света горица; Жена без мъж – кон без гем; Къща без жена – стадо без овчар*. Тези имплицитни сравнения са на границата на трансформация в метафора: *Момиче гнило купичце. Добра жена – безцен камък*.

Сравненията биват признакови, характеризиращи качествата на субекта и основаващи се на еталон – предмет, и глаголни, съдържащи типична ситуация – еталон, чрез която се окачествяват поведението, действията, състоянието на хората. Обикновено се сравняват признаци, действия или състояния на човек с признаци, действия, или състояния на:

животни: *Тънка Стана – гюл фидана, шъта, ходи като меца. Разхожда се като петел около кокошки. Яри ги като петел. Лети като пеперуда от цвят на цвят. Сама като кукувица. Як като бик.*

растения и техни части: *Жената е като върба – където я насадиш, там расте. Хубава като златна ябълка. Мома на глед като тиква на плет.*

етноними: *Пиян като циганин. Бяла като кадъна.*

персонажи и обекти на религиозни вярвания и суеверия: *Хубава – като куна изписана. Грозна като Баба Яга.*

явления и обекти от природата: *Работа без мъж – святкане без дъжд. Жената е като водата – накъдето я поведеш, натам отива. Момчето расте (като) под (сухо) лайно, а момчето (като) под камик. Начумерила се като баба Марта.*

предмети от човешкия бит: *Жена мъжа толкоз помни колкото ври отнето гърне. От свое село мома – като в стъкло вода; от чуждо село мома – като в стомна вода. Жената е като нога на стола, един извади, друг тури. Тънка, тънка като каца. Добрата жена е като желязна кошуля.*

джендър типаж: *Веднъж, ама като мъж. Живеят като снаха и свекърва. Честта е като жена. Надява се като вдовица за ерген. Перчи се като селски чорбаджия. Срамува се като мома, дорде е у дома. Срамува се като невяста в понеделник. Ходи като снаха без дарове. Говее като млада невяста. Кълне като свекърва. Водят го като млада булка. Водят го като невеста пред кум.*

Същият арсенал от образи се открива и при паралелизма като художествено-изразно средство: *Крава от сой, жена от джинс. Вземай жена от род, а кучка от мандра. Вярвай кучката си, жена си не вярвай.*

Някои символи също са изградени върху *джендър* конотации: *Бяла Рада, червен Петко* (за означаване на ракия и вино).

На много от *джендър* мотивираните паремии е присъща иронията. Тя се постига въз основа на несъответствието в характерното поведение на представителя на съответния пол.

Като продукт на устното народно творчество, паремиологичните единици с концептуално ядро лексеми със семантичен компонент ‘полова характеристика’ се срещат в различни варианти с еднаква семантика: *Крали Марко вино пие, децата му пепел лижат. Чорбаджия вино куса, децата му пепел лижат. Село се плени, баба се реши. Плен се плени, чума мори, Мара си се реши. Когато има масло, и баба знае да меси зелник. И майка знай зелник да прави, ама ако има мас и брашно. Бърза като свекърва на одър. Бърза като вдовица на одър. Жена и съдран калпак лесно се добиват. Жена и съдрана капа лесно се спечелват.* и пр.

Някои прецедентни текстове развиват многозначност. Виж например израза *Видяла два свята*, употребяван за оная, що не излезе мома или която се е дважд женила.

Произходът на част от *джендър* маркираните паремии е свързан с поверия, обичаи и обреди, битуващи у народа. Например пословицата *Където кокошката пее, там яйца няма* отразява народното поверие, че ако кокошка пропее като петел, показва лошо за къщата. Това става, когато жена вземе властта в семейството. На предубеждение у някои, че на черните патки месото било по-сладко, се опира изречението *Белите патки не са толко сладки*, употребявано и като поговорка по отношение на някои жени.

Към обичая ‘крадене на невеста’ възхожда притчата: *Влачете ме, аз нека си плача*. С говеенето пък като обредно мълчание, което невястата спазвала по време на цялата сватба по отношение на кумовете, момъка и момковите родители, докато получи прошка от тях, за да проговори, е свързана пословицата *Девет годин говяла булката; на десетата, като провревила, десет села разпиляла*.

От приказки са поговорките *Примък-отмък. Комкай ме, попе, низ дупка – всеки съм празник изпразнувала. Самовила къща не върти. Мотовила вила, жена мъжа била. Сама самица, бърза бързица*.

От анекдоти произлизат: *По нас ги бият и не им дават да плачат. Доде ми е венчаното, що да давам пари за друго. Бай ми, бабо, да ме не срещне*

мечка. Ръкавенко мой, спроти попа стой. Ври, Керо, петело, у чичови за огън.

От песни водят началото си: *Дали си от бога паднала, или в градинка никнала. Дали си болна лежала, или си болно гледала. Зла жена – скуби-све-кърва, раздели-братя. Ергенлък – пашалък, моминство – везирство* и др.

Културна реалия се съдържа и в изказването: *Видяла мома смешно, на-смяла се грешно*. Тя е свързана с правилата за пристойно поведение между половете. Според тях девойка да се засмее, докато минава покрай ерген, се считало за много неприлично и обидно.

Отделни единици имат съответствия в Библията: *Гизда къща не гизди. Хубост къща не крепи. Грозна булка дом бере, а хубава сбор бере*. – Притчи 31:30, Сирах 25:23; *На жената Господ е мъжа*. – Сирах 25:24; *Жена без злина не бива* – Притчи 21:19, Притчи 27:15, 25:24, Сирах 25:21. *Бой се от бога и от мъжа си*. Това показва, че прототипните представи за джендър отношенията в българските паремии са тясно свързани с библейските и християнските възгледи (Китанова 2009, 65).

Образите в джендър маркираните паремии характеризират всички значими аспекти на половете. Противно на наложеното становище, че джендър темата не заема водеща позиция в общия масив на българските пословици (Узеньова 2005, 345), направеното изследване сочи точно обратното. Немалка част от precedentните текстове са джендър мотивирани. Касае се за изключително детайлизиран концепт. Пословиците и поговорките разкриват доброто и лошото в серия от типизирани образи на мъжа и жената. Чрез тях се създава представа за физическите качества на силния и слабия пол, за интелектуалния и морално-етичния им образ, за социалния статус – в какви сфери на обществения живот и социалните институции се простира участието на мъжа и жената. Разбира се, езиковата картина на света, закрепена в езика, не отразява напълно обективни черти, явления, защото е резултат от човешката интерпретация. Отчетливо изразената андроцентричност не изключва редом с мъжката перспектива отражението и на женския поглед към света, наблюдение, което потвърждава факта, че андроцентризмът има място, но не доминира.

Литература

- Арефиева 2008:** Арефиева, Н. Концептуалната опозиция „Мъж/Жена“ в българската фразеологична картина на света. – В: *Слов'янський збірник: Збірник наукових праць*. Вып. XIII. Одеса, 2008, с. 24–29.
- Витанова 2012:** Витанова, М. *Човек и свят*. Лингвокултурологични проучвания. София: Бул – Корени, 2012.
- Горошко 2003:** Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма. – В: *Методология современной психолингвистики*. Сборник научных трудов. Москва–Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2003.

- Етнография 1980:** *Етнография на България*. Колектив. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1980.
- Илиева 2013:** Илиева, Т. Лингвокултурният концепт *джендър* в езика на старобългарските паметници. – *Български език*, 2013, № 60. Приложение. Софийската Мала Света гора като културен и книжовен феномен. Изследвания, посветени на 110-годишнината от рождението на чл.-кор. проф. Кирил Мирчев, с. 241–260.
- Илиева 2014:** Лингвокултурният концепт *джендър* в съвременния български език. – *Българска реч*, 2014, XX, № 3, с. 62–85.
- Кирилина 1999:** Кирилина, А.В. *Гендер: лингвистически аспекти*. Москва: Издателство „Институт социологии РАН“, 1999.
- Кирилова 2009:** Кирилова, Й. Концептът *ум* и жената според българската паремиилогична картина на света. – *Българска реч*, 2009, № 1–2, с. 88–94.
- Кирилова 2013:** Кирилова, Й. Старостта като последен етап от житейския път на човека. – *Български език*, 2013, LX, № 2, с. 75–88.
- Китанова 2009:** Китанова, М. Концептът *жена* в българските и руските пословици и поговорки. – *Български език*, 2009, LVI, № 2, с. 55–67.
- Китанова 2012:** Китанова, М. Телесният код в бг роднинска терминология. – *Български език*, 2012, LIX, № 2, с. 17–24.
- Китанова 2013:** Китанова, М. *Свой за чуждите и чужд за своите*. Варна, LiterNet, 2013 <<http://liternet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite>>.
- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви*. София: Издателство „Емас“, 2010.
- Кювлиева 1986:** Кювлиева, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Издателство на БАН, 1986.
- Маслова 2006:** Маслова, В.А. *Введение в когнитивную лингвистику*. Москва: Издателство Флинта; Наука, 2006.
- Петрова 2013:** Петрова, Р. *Български паремии за присмех и похвала. Лингвокултурно изследване. Скала на културемите*. Русе, 2013 <lingvocult.uni-ruse.bg/pubs/RPetrova-Monografia2013.pdf>.
- Романкевич 2007:** Романкевич, М.Н. Зооморфизми как асоциативно-семантичска група зоонимов. – *Вестник МГЛУ*. Серия I. Филология, 2007, 29, № 4, с. 69–75.
- Узеньова 2005:** Узеньова, Е. Репрезентация на *джендърната* идентичност в българските пословици. – В: *Проблеми на българския фолклор*. Т. 10. *Фолклор, идентичност, съвременност*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2005, с. 339–345.
- Хаджиева, Асенова 2014:** Хаджиева, Е., А. Асенова. *Джендър прочит на българската фразеология. е-списание в областта на хуманитаристиката за българистични изследвания в периода X–XX век*, 2014, № 4 <http://abcdar.com/magazine_1.php. ISSN 1314-9067>.
- Черданцева 2004:** Черданцева, Т.З. *Эталоны и стереотипные ситуации во фразеологизмах различных типов (на материале итальянского языка)*. – В: *Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках*. Москва: Издателство „Языки славянской культуры“, 2004, с. 86–93.

Източници

- Герв, 1–5:** Герв, Н. *Речник на българския език*. София: Български писател, 1978.
- Григоров, Кацаров 1986:** *Български пословици и поговорки*. (състав. Милко Григоров, Костадин Кацаров). София: Издателство „Наука и изкуство“, 1986.
- Икономов 1968:** *Балканска народна мъдрост*. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. Състав. Николай Ил. Икономов. София: Издателство на БАН, 1968.
- Минков 1963:** Минков, Цв. *Българско народно творчество в 12 тома*. Пословици, поговорки, гатанки. Т. 12. София: Издателство „Български писател“, 1963.
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1. А–Н. София: Издателство на БАН, 1974.
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 2. О–Я. София: Издателство на БАН, 1975.
- Славейков 2003:** Славейков, П. Р. *Български притчи или пословици и характерни думи*. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2003.
- Стойкова 2007:** Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: Издателство „Колибри“, 2007.

Доц. д-р Татяна Атанасова Илиева
Кирило-Методиевски научен център към БАН
ул. „Московска“ №13
1000 София
ilieva_tatyana@abv.bg

Assoc. Prof. Tatyana Atanasova Ilieva, PhD
Cyrillo-Methodian Research Centre, BAS
13 Moskovska, Str,
1000 Sofia, Bulgaria
ilieva_tatyana@abv.bg